

UDK 930.23 : 930.22
Pregledni članak

Neke kontroverze u raspravi o Petranovićevoj i Zečevićevoj zbirci dokumenata o Jugoslaviji

*(Osvrt na odgovor B. Petranovića i M. Zečevića na moj
članak o knjizi »Jugoslavija 1918—1984«)*

ANTO MILUŠIĆ

Pravni fakultet, Osijek, SFRJ

Na moj članak »U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji (Branko Petranović i Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918—1984, IRO »Rad«, Beograd 1985)« što sam ga objavio u ovom časopisu, ČSP, 18 (1), 83—112, Zagreb 1986, autori i priređivači spomenute knjige B. Petranović i M. Zečević odgovorili su također na stranicama ovog časopisa svojim člankom »Odgovor na napis Anta(e) Milušića...«, ČSP, 18 (3), 99—122, Zagreb 1986.

Petranovića je i Zečevića štošta zasmatalo u mome članku kojim sam se osvrnuo na njihovu knjigu, počevši od njenog označavanja u samome naslovu članka »najnovijom« zbirkom dokumenata o Jugoslaviji (a kao opća tematska zbirka takvih dokumenata u vrijeme kad se pojavila ona to i jest bila, bez obzira na to što je iste godine izišla još jedna specijalna zbirka), zatim moje primjedbe da je knjigu recenzirao samo jedan recenzent (nije u pitanju je li to »zakonom dozvoljeno«, ali je drugo pitanje je li to bilo najbolje rješenje, jer držim da bi dvostruka recenzija tako zamašne knjige bila korisna) pa sve do mojih zaključnih konstatacija o knjizi. Zamjeravaju mi na »rigidnom« tumačenju nekih njihovih formulacija, na ocjenama za koje kažu da polaze od »apriornih rezervi« i koje da su uzete previše »katedarski«, na neshvaćanju naziva »izvorna studija«, zatim mi spočitavaju da u svojim interpretacijama ne polazim od jedinstva dokumenata i naracije (autorskih komentara) što bi za tako koncipirane zbirke bilo normalno, da previše inzistiram na elementima događajne povijesti, i još ponešto. Odbacujući pretežan broj mojih primjedbi na knjigu, Petranović i Zečević na kraju su jasno dali do znanja da se ne slažu s »datim ocenama i tumačenjima o njoj«.

Pravo je autora (u ovom slučaju i priređivača) da se vrijednosno opredijele spram kritičkih gledišta o svom autorskom djelu i da, s tim u vezi, izlože svoje kontraargumente u odnosu na one u primjedbama. U takvim diskusijama trebalo bi da oni imaju posljednju riječ, a sve bi ostalo, na-

kon toga, bilo uputno prepustiti sudu čitalaca i korisnika knjige te historiografskoj evalvaciji. I u ovom bi se slučaju moglo tako postupiti, to više što su se kolege Petranović i Zečević potrudili da napišu temeljit, iako ne baš u svemu i prihvatljivo argumentiran odgovor. Mnogo je toga bitnog i nakon toga još uvijek ostalo otvoreno, iako je prilično spornih pitanja tako razjašnjeno. Štoviše, kad sam nedavno imao u rukama i prelistavao njihovu novu dvotomnu knjigu: Jugoslavenski federalizam — Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata, »Prosveta«, Beograd 1987, mogao sam zapaziti da su autori neke od onih mojih primjedbi koje su prihvatili u novoj knjizi već i proveli.

Unatoč tome, nakon Petranovićevog i Zečevićevog odgovora na moj članak (pošto sam nakon pauze poslije prvog čitanja još jednom pročitao sve što smo napisali) odlučio sam se osvrnuti na njihov odgovor. Moram priznati da je ta pauza bila možda i preduga, ali nešto zbog zauzetosti drugim poslovima, a posebno zbog osobnog uvažavanja ukupnoga znanstvenog opusa priređivača i autora zbirke dokumenta »Jugoslavija 1918—1984« i njihove reputacije u stručnim i znanstvenim krugovima, morao sam pripremati za ovaj moj osvrt pokloniti više pažnje i vremena nego što bi inače ovakav osvrt to zasluživao. Javljam se u vezi s tom zbirkom dokumenata po drugi put, najviše zbog toga što su Petranović i Zečević u svom odgovoru ponovili neke tvrdnje, na kojima inzistiraju, a argumentacija koju su ponudili, kao i neki novi problemi što su ih otvorili, zahtijevaju daljnju činjeničnu i misaonu konfrontaciju. Moram, međutim, konstatirati i to kako su oni u svom odgovoru u nečemu izašli izvan prihvatljivih okvira znanstvene rasprave. Ima, naime, u njihovom odgovoru bezrazložnog imputiranja nekorektnosti piscu članka, ima tu u analiziranju moga teksta i zamjena teza, izdvajanja pojedinih rečenica iz cjeline teksta kako bi se takvim »seciranjem« dobila argumentacija za određeni zaključak koji ne bi proizlazio iz cjeline teksta, zatim ima tu i dijeljenja profesorskih lekcija umjesto argumentirane rasprave o činjenicama vezanim uz probleme koji su člankom otvoreni, dakle ima prilično toga što ne bi trebalo biti u raspravi, koja se, držim, ipak vodi s pretenzijama da ostane na akademskoj razini. Zato mi je zaista žao što moji oponenti na nekim mjestima svoga odgovora nisu uspjeli izbjeći tim zamkama profanog, kao stranom elementu u znanstvenoj diskusiji.

1. U svom odgovoru, na str. 102, Petranović i Zečević pišu: »Primedbe(a) A. Milušića da je [...] izostavljanjem dijela izvornog teksta i označavanjem Crnogorske narodne skupštine u Podgorici za 'Srpsku Narodnu skupštinu u Podgorici' bitno izmijenjen izvorni smisao objavljenog dokumenta (str. 87) sasvim je netačna. U ovom dokumentu koji smo doneli (str. 113) naslov glasi: 'Odluka Velike Narodne skupštine Srpskog naroda u Crnoj Gori — Podgorica, 26/13 novembra 1918 — Odluka Velike narodne skupštine Srpskog naroda u Crnoj Gori donijeta na sjednici 13. nov. 1918. u Podgorici'. Isti je takav naslov i u zbirkama građe: D. Janković — B. Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, II, Beograd 1964, str. 655; F. Šišić, Dokumenti, str. 258, pa je u najmanju ruku nekorektno što 'posrbljavanje' ovog dokumenta naš kritičar nama imputira. Očigledno se naš kritičar nije potrudio da proveri svoje tvrdnje.«

Da vidimo o čemu je, zapravo, ovdje riječ i jesam li zaista postupio »u najmanju ruku nekorektno« što dvojica mojih oponenta sada zaista imputiraju meni tvrdeći kako im pripisujem nekakvo »posrbļjavanje« jednog dokumenta. Petranović i Zečević, zasigurno, nisu dobro pročitali ono što sam napisao. Nisam ni raspravljao o dokumentu na str. 113. njihove zbirke (taj dokument nisam ni spominjao), već je u mom članku bilo riječi o sasvim drugom dokumentu, i to o programu Hrvatske zajednice koji su donijeli na str. 189. Čini mi se da sam to jasno napisao. Zapravo, moja je primjedba na taj dokument bila iznesena više u kontekstu zamijećenih propusta u »stručnoj strani obrade dokumenata«, koje spominjem na str. 86—87, pa sam vezano uz navedeni dokument u svom članku (str. 87) napisao: »[. . .] Takvih propusta, većih ili manjih, u obradi pojedinih dokumenata ima više, što, uz ostalo, upozorava i na to da je izostala precizna korektura teksta, koja je posebno važna za ovakve zbirke. Spomenut ću samo da se u tekstu programa Hrvatske zajednice (na str. 189) u nepunih četrnaest redaka nalazi pet grešaka, od kojih jedna čini dio teksta nerazumljivim, a druga mu mijenja smisao. U prvom slučaju (tekst nerazumljiv) u dokumentu stoji: 'Postepeno izražavanje svih plemenskih i konfesionalnih opreka [. . .]', a trebalo je, prema izvornom tekstu na koji se pozivaju priređivači, stajati 'Postepeno izravnavanje [. . .]'. U drugom slučaju (mijenja se smisao teksta) govori se o sporazumu '[. . .] između Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske narodne skupštine u Pogorici [. . .]', a treba: '[. . .] između Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske Narodne skupštine u Beogradu i pristanka Crnogorske Narodne skupštine u Podgorici [. . .]'. U potonjem je slučaju izostavljanjem dijela izvornog teksta i označavanjem Crnogorske Narodne skupštine u Pogorici za »Srpsku Narodnu skupštinu u Pogorici« bitno izmijenjen izvorni smisao teksta objavljenog dokumenta.«

Iz toga proizlazi da sam svojom primjedbom ukazao na to kako je do te bitne izmjene izvornog smisla objavljenog dokumenta (u programu Hrvatske zajednice, na str. 189) došlo: a) zbog izostavljanja dijela teksta, i b) zbog preimenovanja Crnogorske Narodne skupštine u Podgorici u Srpsku Narodnu skupštinu u Podgorici. Između onog pod a) i onog pod b) postoji jasna misaona veza. U tekstu, u odnosnom rečeničnom sklopu upotrebljavam sastavni veznik »i«, pa se te dvije stvari ni logički ni gramatički nikako ne mogu uzeti odvojeno. I zbog jednog i zbog drugog zajedno došlo je u prezentiranom dokumentu do promjene smisla teksta u odnosu na sadržaj izvornog dokumenta, pa sam na to upozorio priređivače. Jer u izvornom dokumentu stoji da se Hrvatska zajednica poziva na sporazum između Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske Narodne skupštine u Beogradu, a u vezi s tim sporazumom tek na pristanak Crnogorske Narodne skupštine u Podgorici. Ne poziva se, dakle, na sporazum između »Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske Narodne skupštine u Podgorici« (kako donose Petranović i Zečević uz preimenovanje Podgoričke skupštine) u kojem je Srpska narodna skupština u Beogradu zaobiđena i ostala po strani.

Čini mi se da je tu ipak riječ o previdu kolega Petranovića i Zečevića (možda zbog površnog čitanja onog što sam s tim u vezi napisao) a ne o mojoj nekorektnosti. A to će reći da me neopravdano prozivaju kako

im pripisujem »posrbļavanje« dokumenta što mi nije bilo ni na kraj pameti. Tu su moji oponenti u svom odgovoru od rasprave »ad rem« ipak malčice prešli u raspravu »ad hominem«. Što se pak tiče Petranovićevog i Zečevićevog pozivanja na literaturu, koja potvrđuje njihovo pravilno korištenje naslova dokumenta što su ga donijeli na str. 113. svoje zbirke, ono je sasvim promašeno, jer niti taj naslov, niti išta drugo vezano uz taj dokument nije bilo sporno. Smatram da je cijeli taj »nesporazum« u vezi s mojom primjedbom koja se odnosila na dokument s tekstom iz programa Hrvatske zajednice sada do kraja razjašnjen.

2. Na moju primjebdu kako Stjepan Radić nije sudjelovao u radu odbora 28-ricе ili delegacije Narodnog vijeća SHS u Zagrebu za provedbu ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom, koja se odnosila na dokument pod nazivom »Prijedlog odbora sedmorice i Naputak Narodnog Vijeća SHS« što su ga priređivači donijeli na str. 110. svoje zbirke (spomenuo sam i to kako smatram da taj propust u pogledu preciznosti faktografije može u neupućena čitaoca izazvati mnoga pitanja i nedoumice s obzirom na kasnije Radićevo političko djelovanje), Petranović i Zečević u svom su odgovoru (str. 102) naveli kako, istina, dozvoljavaju da se »[. . .] mogla označiti njegova (Radićeva — op. A. M.) apstinencija u delegaciji Narodnog vijeća SHS, ali tom 'propustu' ne treba pridavati takav značaj na način na koji to čini naš kritičar [. . .]«. Na tome je u pogledu te primjedbe moglo sve i završiti. Da je na tome ostalo ne bi ni trebalo više raspravljati.

Međutim, prije spomenute svoje konstatacije dvojica su autora, s tim u vezi, naveli nešto što se ne bi moglo prihvatiti. Evo što oni kažu: »[. . .] Kuda bi nas kao priređivače odvelo da u ovakvoj zbirci zvezdicama obeležavamo slične detalje iz delatnosti ogromnog broja političkih ličnosti, pogotovo onih od manjeg značaja kakav je S. Radić u vreme o kome je reč (novembar 1918) zaista i bio [. . .].« Držim da već samo pitanje »kuda bi nas kao priređivače odvelo« ne samo što nije korektan stav priređivača, nego to ni u stručnom pogledu nije prihvatljivo. Njihova je obaveza kao priređivača zbirke prema njenim budućim korisnicima da donešu istinitu, a ne poluistinitu informaciju. Nije važno kako će to »tehnički« riješiti, sa zvezdicama ili nekako drukčije, svejedno, ali su to dužni učiniti. Istina, unatoč već uhodanim postupcima uvijek postoji mogućnost da se potkrade i neka greška (mogu tu, kao što znamo, nešto pomoći i recenzenti, dva više od jednoga po onoj narodnoj: četiri oka više vide od dva) ali se ma kakva upitnost u tom pogledu ne može prihvatiti kao načelni stav priređivača.

Čini mi se da nije sasvim prihvatljiva ni ona njihova konstatacija o Radiću u kojoj ga se svrstava među političke ljude »od manjeg značaja«, pa odnosila li se samo na vrijeme na koje je eksplicitno ograničena: vrijeme sudbonosnih događaja u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu u studenome 1918. Zar su takvi ljudi, političke ličnosti »od manjeg značaja« uopće birani u delegaciju, uže tijelo Narodnog vijeća SHS, koja je imala sudjelovati u prijelomnom političkom i državnoopravnom činu? Zar tu Radićevu apstinenciju nije trebalo zabilježiti već i zbog toga što su se njegova gledišta o procesu stvaranja nove države i o njenom uređenju bitno

razlikovala od većine drugih članova Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu? Može li se, na kraju, tako »secirati« (kako to čine priređivači) političko djelovanje neke osobe koje tek u svom kontinuitetu sastavlja cjelinu: nije li ono kasnije ipak bilo uvjetovano prethodnim političkim djelovanjem?

U svom su odgovoru Petranović i Zečević naveli i to kako je Radićev politički utjecaj i značaj »došao tek kasnije do izražaja«, a to je, kažu, vidljivo iz drugih dokumenata koje su donijeli u svojoj zbirci. Autori su, istina, u svojoj bilješci (na str. 188) naveli kako je Radićeva Seljačka stranka »[. . .] gradila svoju politiku na uverenju najjače stranke u Hrvatskoj kojoj su glasači na decembarskim (trebalo bi stajati: novembarskim — op. A. M.) izborima 1920. dali poverenje. Ona je na tim izborima dobila oko 250.000 (trebalo bi stajati: oko 230.000 — op. A. M.) glasova ili 50.000 (?) glasova više nego sve druge stranke u Hrvatskoj, kao i 50 od 93 poslanička mandata [. . .]«. Međutim, nije taj uspjeh HPSS došao preko noći i odjednom, nego je sigurno bio rezultat prethodnoga političkog rada i utjecaja, ponajprije na selu, te povezanosti samog Radića i njegovih političkih suradnika sa seljačkim pukom. Kao političar Stjepan Radić razlikovao se od drugih političara toga vremena u Hrvatskoj najviše po tome što je najbolje osjetio »politički puls« hrvatskog naroda, posebno njegova seljaštva. Paradoksalno je da je proces širenja Radićevog političkog utjecaja u narodu i političke afirmacije, taj njegov svojevrsni »pohod u puk«, teкао i za vrijeme dok je bio lišen slobode od ožujka 1919. do veljače 1920 (339 dana), dakle istodobno s njegovim političkim pritvorom. Sve ono što se u to vrijeme, gotovo iz dana u dan, pisalo o njemu i njegovim političkim pogledima i zahtjevima, samo je pripomoglo formiranju njegova ugleda i utjecaja u hrvatskom narodu kakav su imale samo osobe koje su bile prihvaćene s aureolom karizme. Sam je Radić, kasnije, izjavio na sudu u toku rasprave, koja je uslijedila poslije optužbe, nakon njegova ponovnog hapšenja za vrijeme općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji: »[. . .] Ja sam na slobodi upravo tri tjedna. U ova tri tjedna bilo je kod mene po prilici tri tisuće ljudi iz nekih tisuću mjesta. Od nekuda došao je jedan sam, od druguda došlo je izaslantstvo od dvojice, trojice, petorice, šestorice i više [. . .]« (B. Krizman, Korespondencija Stjepana Radića, II, Zagreb 1973, 37—38). Tome je zasigurno, pridonijela i modernizacija starog programa HPSS. Upravo u vrijeme održavanja općinskih izbora objavljen je nacrt nove programske osnove stranke: »Stari i novi temelji Hrvatske seljačke stranke« (Slobodni dom, 13. III 1920) s uvodnikom Stjepana Radića u kojem najavljuje svjetsku pobjedu »seljačkog prava«, i to »[. . .] čim radnički vođe priznaju seljačko pravo onako, kako je seljačko pravo priznao Lenjin, vođa, prvak ruske, a sada već i svjetske radničke (boljševičke) revolucije [. . .]«. U nacrtu se moderniziranog programa HPSS, koji je imao i značajke aktualne izborne političke platforme HPSS, posebno akcentira koncepcija spomenutog »seljačkog prava« s jakim socijalnim naglaskom i političkim zahtjevom za »seljačku republiku« u debirokratiziranoj i demilitariziranoj državi. Što se tiče same koncepcije seljačkog prava, koja je postavljena nasuprot birokratiziranoj i militariziranoj državnoj vlasti, u nacrtu se programske osnove HPSS navodi: »[. . .] Po tom seljačkom pravu sveu-

kupno zemljište ima se predati u vlasništvo seljačkim obiteljima, odnosno seljačkim gospodarskim općinama. Po tom se pravu imadu ukinuti sva državna i crkvena imanja i svi veliki posjedi bez iznimke. U duhu toga seljačkog prava imade seljački narod baš sam izvršavati državnu vlast u svim javnim ili domovinskim poslovima, za koje je sposoban [...].«
 Određujući se prema državnoj vlasti i državi, a polazeći od toga da je »hrvatsko seljaštvo bez iznimke pacifističko, t. j. miroljubivo i mirotvorno, te hoće, da svoju državu uredi na strogo neutralnom temelju [...].«
 u tom se programskom dokumentu HPSS dalje navodi:

»[...] Današnja gospodarska vojnička država izrabljuje i upropašćuje i seljačku većinu i neseljačku manjinu poglavito na ova tri načina: *prvo*, što za vojničke, napose za ratne troškove bezumno i bezdušno zadužuje i daleka buduća pokoljenja; *drugo*, što državni proračun sastavlja tako da najprije ustanovi troškove, bez svake mjere i računa, a onda te troškove pokriva povišenim porezima i zajmovima; *treće*, što od tih golemih prihoda daje najmanje za narodnu i seljačku privredu i za narodnu seljačku prosvjetu.

Sve ovo troje moguće je samo zato, što se današnji državni proračuni ne sastavljaju po načelima gospodarske razmjere ili bilance, t.j. ne pita se, jesu li i koliko su državni troškovi potrebni, korisni i unosni, pa poradi toga svi državni proračuni izgledaju kao hotimična pljačka i otimačina, kao bezumno rasipanje narodne imovine. Svemu tome može se i mora se učiniti kraj time, da se država preuredi kao kakovo uzorno gospodarstvo, a to može od države učiniti samo seljačka većina naroda [...].«

U »Starim i novim temeljima« HPSS se opredjeljuje i spram nekih temeljnih demokratskih prava i sloboda građana: »[...] Svaki član naroda ima jednako pravo očitavati i priobćivati svoje misli, kojim načinom hoće, samo ako time nikomu ne čini krivo. Razlozi, s kojih to vlast može kome uzkratiti, imadu biti jasno i nedvoumno u zakonu kazani tako, da vlast ne uzmogne samovoljno zabranjivati govora, pisanja, tiskanja i širenja knjiga i novina, niti zabranjivati sastajanje i dogovaranje, da ne može otvarati pisma i smetati čovjeka nigdje ni u kakovu poslu, naročito u njegovu domu; Samo sud može izdati obrazloženi uhiđbeni nalog i obrazloženu presudu na imovinsku kaznu (globu); Sva ova politička i gospodarska sloboda imade se uzakoniti u posebnim temeljnim zakonima, koji sačinjavaju politički i gospodarski ustav države [...].« Sve će to, kasnije, još temeljitije biti razrađeno u stranačkom dokumentu (nacrtu) pod nazivom Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske iz 1921. godine.

Zavidan Radićev politički utjecaj u narodu i prihvaćanje njegovih ideja u izbornoj bazi, među biračima, doći će do izražaja već na općinskim izborima u Hrvatskoj i Slavoniji (ožujak—travanj 1920). Predizborne skupštine koje je Stjepan Radić održavao bile su masovno posjećene. Na općinskim je izborima HPSS po broju mandata osvojenim za odbornička mjesta u seoskim općinama izbila na drugo mjesto (dobila je ukupno 592 mandata od kojih u gradovima samo 17). Po broju mandata u općinskim odborima seoskih općina bila je odmah iza Hrvatske zajednice, koja je na tim izborima još uspjela sačuvati vodstvo. Radićev će se već tada ne-

sumnjivo velik politički utjecaj u narodu kasnije još više proširiti. To će se najbolje manifestirati na izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenome 1920. što potvrđuju i izborni rezultati koje su naveli Petranović i Zečević. Po broju poslaničkih mandata u Ustavotvornoj je skupštini HPSS (na izvanrednoj skupštini 8. prosinca 1920. promijenila je naziv u: Hrvatska republikanska seljačka stranka, ili skraćeno HRSS) bila na četvrtom mjestu (iza Demokratske stranke, Narodne radikalne stranke i KPJ) a po svom značenju i političkom utjecaju tada je već izašla iz svojih dotadašnjih užih, samo hrvatskih okvira.

U toku općinskih izbora vladajući je centralističko-unitaristički politički režim u državi pokušao Radićevo političko djelovanje u narodu opet onemogućiti represivnim sredstvima. U vrijeme predizborne političke kampanje, a nakon skupštine (21. ožujka 1920) u Sisku i Galdovu (započela je u Sisku, pa je zbog incidenta nastavljena u Galdovu gdje je Radić održao predizborni politički govor) lišen je slobode, zatim optužen i suđen. Presudom Kr. sudbenog stola u Zagrebu, od 4. kolovoza 1920, Stjepan Radić osuđen je na »[. . .] kazan državne uze u trajanju od 2 i 1/2 godine (dvije i pol godine dana) pooštrene jednim postom svakog 1. decembra za vrijeme trajanja kazni [. . .]«. Osuđen je, kako se u presudi navodi, uz ostalo i zbog toga što je na spomenutoj javnoj skupštini HPSS u Galdovu okupljenim izbornicima kazao: »[. . .] da nije istina da je pitanje monarhije ili republike kod nas riješeno, i da je to velika laž, da se bez njih ne smije ništa učiniti, svakog se mora na konstituenti pitati da li hoće kraljevstvo ili republiku, a o tome da će odlučiti ustavotvorna skupština na kojoj da neće biti majoriziranja, već da će odlučivati posebno Srbi i Hrvati, posebno i Slovenci, a mi smo za hrvatsku seljačku republiku, pa ćemo pitati na konstituenti Srbe i Slovence da li su za republiku, a ako jesu može biti federativna republika, a ako Srbi hoće Kraljevinu, neka im bude njihov kralj blagoslovljen, neka si ga imaju [. . .]« (B. Krizman, op. cit., str. 28; A. Milušić, Politički i pravni aspekti općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 7—8, 178—179, Slavonski Brod, 1970). Malo se u našoj novijoj povijesti može naći primjera tako grubog političkog sarkazma kao što je upravo s tom presudom, tj. sa spomenutim pooštrenjem kazne »postom svakog 1. decembra« koje je uz glavnu kaznu izrečeno Radiću, ako se ima u vidu njegovo ukupno političko djelovanje a posebno u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu potkraj 1918. godine. Represivni se politički režimi uvijek okomljuju prvo na one svoje političke protivnike čije ideje smatraju najopasnijima za vladajući politički i pravni poredak. A Radić je kao političar nastupao u narodu s idejama koje prema dominantnoj ideologiji nisu bile »državotvorne«. Zato je morao izazvati najoštriju reakciju centralističko-unitarističkog političkog vrha u državi.

Na kraju ovog »razgovora« uz naš zajednički mali historiografski podsjetnik, odnosno razmjene mišljenja s kolegama Petranovićem i Zečevićem o Stjepanu Radiću, konstatirao bih kako mi se ipak čini da Radićevo tadašnji (i kasniji) politički utjecaj u hrvatskom narodu, koji se može kontinuirano pratiti od samog postanka nove države, historiografski nije upitan. Osobe koje su u političkom životu nekog naroda bile toliko prisutne kao Radić, objektivno ne bi mogle biti svrstane u red političkih

ličnosti »od manjeg značaja« kao što to čine moji oponenti u svom odgovoru, uz spomenutu vremensku ogradu koju pri tom uzimaju u obzir.

3. U svom odgovoru, na str. 103, Petranović i Zečević navode: »[. . .] Milušić prigovara našoj konstataciji da je Srbija bila najviše atomizirana u poređenju s ostalim jugoslovenskim zemljama. Kritičar se pri tome koristi sa dva metoda: prvim nas podseća da naši argumenti liče na one branilaca ove podele, a drugim, da nije ista stvar — s argumentom koji se nama osporava, s pozivom na Janka Šimraka, podela Srbije i Hrvatske, jer se radi o vladajućim odnosima koji su drukčiji, bez obzira što je vlada Srbije nestala 1918, a pokrajinska vlada u Zagrebu ukinuta. Sve je to opet 'relativizacija' za Milušića. Mi se pitamo da li je baš reč o njoj? [. . .]« Tu je, zapravo, riječ o zamjeni teza. Nisam osporavao da je Srbija bila najviše »atomizirana«, već samo da je Hrvatska i Slavonija bila podijeljena ne na tri već na četiri oblasti (str. 90), dakle da je i ona bila nešto više »atomizirana« nego što su naveli Petranović i Zečević, a to su u svom odgovoru oni prihvatili kao nesporno (str. 103). Na drugom mjestu (na str. 105) u svom članku spomenuo sam kako su svoju konstataciju o tome da je Srbija bila »[. . .] najviše atomizirana u poređenju sa svim ostalim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama [. . .]« (što nije sporno) dvojica autora argumentirali na sličan način kako su to činili građanski političari centralističke orijentacije u staroj Jugoslaviji. Upozorio sam na to kako je već tada u skupštinskim raspravama od građanskih političara anticentralističke orijentacije bilo istaknuto da »[. . .] parcelizacija Srbije nema isto značenje kao parcelizacija Hrvatske [. . .]«, a pri tom sam se pozvao na mišljenje poslanika Janka Šimraka. Nisam se, dakle, suprotstavljao spomenutoj nespornoj Petranovićevoj i Zečevićevoj konstataciji u vezi s »atomizacijom Srbije« argumentima kojima se poslužio Šimrak, već sam upozorio i na jednu (centralističku) i na drugu (anticentralističku) argumentaciju o tome problemu. »[. . .] Čemu, sada — zapitao sam — činjenicu u političkom životu stare Jugoslavije sve naglašenije daljnje centralizacije, što je došlo do izražaja u Uredbi o podjeli zemlje na oblasti, relativizirati takvim argumentima koji su u našoj poslijeratnoj historiografiji već davno prevladani, jer nisu bili relevantni za utvrđivanje dominantnih političkih odnosa u buržoaskoj Jugoslaviji [. . .].« Naime, s obzirom na dosadašnja historiografska saznanja i naše povijesno iskustvo, nisam u pogledu tih ocjena ni za kakav naknadni priklon centralističkoj argumentaciji, jer za to nema valjanih, znanstveno utemeljenih razloga.

Ostaje kao povijesna činjenica da je o upravnoj podjeli zemlje na oblasti, dakle i o »atomizaciji Srbije« odlučio politički vrh zemlje (vladar) svojim »oktrojem«, te da je o tome u pogledu Hrvatske i Slavonije odlučeno suprotno izraženom htijenju velikog dijela njenih političkih predstavnika u Narodnoj skupštini i izvan nje. Treba voditi računa i o tome da je u dosta prisutnoj atmosferi »straha« i nepovjerenja taj akt centralizacije bio korak prema još većoj političkoj nestabilnosti i nesigurnosti u zemlji. To stanje »straha« i međusobnog nepovjerenja predstavnika suprotstavlja njih koncepcija: centralističke i anticentralističke (federalističke) duhov to je izrazio poslanik dr Ilija Šumenković (Demokratska stranka) u načelnoj

raspravi o prijedlogu Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi u Zakonodavnom odboru Narodne skupštine Kraljevine SHS. On je rekao: »[. . .] kao što svi putevi vode u Rim, tako i ova današnja diskusija vodi u stvari spor o centralizmu i federalizmu. Sasvim je prirodno, da se povodom ovoga nacrtu zakona o samoupravama neobično mnogo dodiruje taj problem [. . .]. Prilikom debate o Ustavu govoreno je o idejama centralizma i federalizma i tada su padale izvesne fraze, koje su zastupnicima centralizma pripisivale ideje koje u samoj stvari ne postoje [. . .]. Meni se čini, gospodo, da je taj spor između centralizma i federalizma bio jasno određen. On je bio, što se tiče onih koji su za autonomije, određen u izjavi koju je dao g. dr. Šimrak. U koliko se tiče centralista, on je bio određen u govoru koji je održao g. Voja Marinković u Ustavnom odboru. G. Šimrak je kazao, da je protiv centralizma ne zato što centralisti hoće namerno da omoguće hegemoniju jednog plemena nad drugim, nego zato što centralizam fatalno i protiv volje svojih pristalica mora odvesti u hegemoniju. G. Marinković je kazao, da je protiv autonomije ne zbog toga što veruje da oni koji zastupaju autonomiju imaju nameru da idu ka separatizmu, nego zbog toga što autonomije, što federalizam može fatalno odvesti u separatizam. Ovde su, gospodo, kao što vidite, bila dva psihička stanja, dva osjećaja straha: s jedne strane strah od slabljenja države, s druge strane strah od plemenske hegemonije [. . .]« (Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS, LV sjednica održana 14. III 1922, str. 295).

S tim u vezi nužno se nameće pitanje je li upravna podjela zemlje na oblasti provedena kraljevim oktroyem 1922. godine, a s obzirom na političku konstelaciju u zemlji, bila »korak u pravo«. Traženje odgovora na to pitanje, budući da su Petranović i Zečević svojim pristupom tom problemu otvorili nke dileme, glavna je motivacija razmatranja vezanih uz taj problem u mome članku. Ako suština tog odnosa nije u pitanju, onda zaista nema potrebe o tome više raspravljati s obzirom na konstataciju dvojice autora na str. 104. njihova odgovora: »[. . .] Mi parcelizacijom Srbije samo konstatujemo činjenicu, a ne izvodimo suštinu [. . .]«. Suština bi, i prema Petranoviću i Zečeviću (tu se, dakle, sasvim slažemo), bila u ovom: »[. . .] Posle Zakona (trebalo bi stajati: Uredbe — op. A. M.) o podeli zemlje na oblasti donet je Zakon o opštoj upravi kojim su precizirani poslovi i odnosi između oblasnih i centralnih državnih institucija. Njima je utvrđena vertikalna centralizacija upravljanja državom, čime su još jednim zakonodavnim aktom ojačani temelji političke hegemonije velikosrpske buržoazije« (str. 186 Zbirke).

4. Moji oponenti u odgovoru (na str. 104—105) sasvim odbacuju primjedbu što se odnosila na pitanje karaktera pravnog poretka buržoaske Jugoslavije, navodeći: »[. . .] A. Milušić napada našu formulaciju da je nova država u pogledu pravnog poretka bila organizovana i centralistički i federativno: dok je na jednoj strani postojao centralistički ustav, delovi srbijanskog Kaznenog zakona i dr., na drugoj strani sudstvo, krivično zakonodavstvo, kao i sve oblasti privatnog prava i šerijatsko pravo, funkcionisali su u pojedinim delovima države sasvim različito i samostalno. Problem pravne unifikacije, to jest donošenja jedinstvenih normi materijalnog ili procesnog prava sa važnošću na teritoriji cele Kraljevine Ju-

goslavije bio je nesumnjivo težak, složen i nedovršen proces do 1941. godine. Mislimo da je bitno da jedinstveni pravni poredak, koji bi važio na celoj teritoriji Kraljevine, nije bio stvoren, ako izuzmemo Vidovdanski ustav i deo krivičnog zakonodavstva. Pri tome bismo podsetili na definiciju Tome Živanovića da je nova država bila 'država mešovitog karaktera, delom centralistička, a delom — u pogledu pravnog poretka — federalistička'. M. Konstantinović, drugi poznati jugoslovenski pravnik, isticao je 1925. da je punovažnost velikog broja pravnih poslova zavisila jedino od geografske širine ili dužine, te da je isti pravni posao proizvodio različita dejstva u raznim krajevima države. Rasprave su se vodile oko oblika braka, poslovne sposobnosti udatih žena, reda zakonskog nasleđivanja, zadružnog prava. Nasleđene razlike su se održavale. Čak kada je objavljena Predosnova jedinstvenog građanskog zakonika za Jugoslaviju 1934. bračno pravo je prepušteno crkvenim verskim zajednicama da ga one regulišu, a pitanja zadružnog prava nisu bila ni uneta u ovu Predosnovu. Nije sporno da je veći uspeh unifikacije ostvaren tek u oblasti krivičnog prava, donošenjem jedinstvenog krivičnog zakonika 1929. godine [. . .]« S tim u vezi autori, također, konstatiraju: »[. . .] Milušić nudi kao zamenu za naše kvalifikacije pravne pojmove 'receptija' i 'partikularizam', koji ne dovode u pitanje naše navedeno shvatanje 'centralističkog' i 'federativnog' organizovanja pravnog poretka nove države [. . .]« Problem i jest u tome što upravo to poslednje osporavam i ne prihvaćam argumentaciju koju su autori dali u svom odgovoru. Može se odmah zapaziti da Petranović i Zečević u svom odgovoru iznova inzistiraju na tome kako »[. . .] jedinstveni pravni poredak, koji bi važio na celoj teritoriji Kraljevine, nije bio stvoren, ako izuzmemo Vidovdanski ustav i deo krivičnog zakonodavstva [. . .]« (str. 104). Na drugom mestu (na str. 105) također navode: »[. . .] Nije sporno da je veći uspeh unifikacije ostvaren tek u oblasti krivičnog prava, donošenjem jedinstvenog krivičnog zakonika 1929. godine [. . .]«

Tvrđnje dvojice autora da, izuzimajući Vidovdanski ustav i dio krivičnog zakonodavstva, nije stvoren jedinstveni »pravni poredak« u buržoaskoj Jugoslaviji, kao i to da je veći uspeh unifikacije (izjednačivanja) ostvaren tek u oblasti krivičnog prava donošenjem jedinstvenog krivičnog zakonika, ne mogu se prihvatiti jer ne odgovaraju tadašnjem stanju u pogledu tih odnosa. Proces unificiranja starog prava bio je u buržoaskoj Jugoslaviji, s obzirom na intencije prevladavanja pravnog partikularizma mnogo širi i sveobuhvatniji nego što nam to predočuju Petranović i Zečević. Kao što sam u članku istaknuo, u Kraljevini je Jugoslaviji bilo unificirano cjelokupno tzv. državno-organizaciono pravo: ustavno i upravno pravo, propisi o uređenju sudova (sudsko pravo), zatim krivično pravo, građansko i krivično procesno pravo, djelomično radno pravo, pa stambeno pravo, agrarno pravo, zemljišno-knjižno pravo, tako da je ostao neunificiran najveći dio imovinskog prava (građansko i trgovačko pravo) i bračno, odnosno porodično pravo.

Materijalno krivično pravo unificirano je Krivičnim zakonom za Kraljevinu SHS (27. I 1929);

Građansko procesno pravo: Zakonikom o sudskom postupku u krivičnim stvarima (16. II 1929);

Građansko procesno pravo: Zakonikom o sudskom postupku u građanskim stvarima (13. VII 1929);

Uređenje sudova: Zakonom o uređenju redovnih sudova za Kraljevinu SHS (24. IX 1929) i nekim drugim zakonskim propisima koji su prethodili tom zakonu i koji su kasnije doneseni;

Agrarno pravo: Zakonom o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima (19. VI 1931); Zakonom o zaštiti zemljoradnika (19. IV 1932);

Zemljišno-knjižno pravo: Zakonom o katastru zemljišta (18. I 1929) i Zakonom o zemljišnim diobama, otpisima i pripisima (31. XII 1930);

Stambeno pravo: Zakonom o stanovima (15. V 1929);

Radno pravo i socijalno osiguranje: Zakonom o zaštiti radnika (28. II 1922); Zakonom o radnjama (5. XI 1931); Zakonom o osiguranju radnika (14. V 1922) i dr.;

Upravno pravo: Zakonom o općoj upravi (26. IV 1922); Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi (26. IV 1922); Zakonom o općinama (24. III 1933); Zakonom o gradskim općinama (22. VII 1934) i dr.

Što se pak tiče prije spomenutih malobrojnih neunificiranih grana prava, pravno-povijesna znanost je utvrdila da to i nije bilo posebno značajno za funkcioniranje inače jedinstvenog pravnog poretka buržoaske Jugoslavije, budući da je on bio zasnovan u osnovi na zajedničkim, liberalističko-individualističkim karakteristikama toga prava. Iako je bilo stanovitih problema, na koje su upozoravali pojedini autori, oni su se rješavali sudskom praksom. Citirat ću, s tim u vezi, profesoricu Pravnog fakulteta u Zagrebu dr Vesnu Radovčić: »[. . .] Pravni partikularizam je najprije otklanjan tamo gdje je vladajućoj velikosrpskoj buržoaziji najviše smetao: u tzv. državnom, odnosno ustavnom i upravnom pravu. Ranija regionalna prava u ovim pravnim granama bila su nespojiva s centralističko-unitarističkim sistemom koji je ova buržoazija htjela uspostaviti u novoj državi. Odmah nakon izjednačenja ovih pravnih grana, doduše s nešto manje žustrine, ali još uvijek s velikom zainteresiranošću režima, izjednačavano je krivično materijalno i procesno pravo, građansko procesno pravo i, djelomično, radno i socijalno, te agrarno pravo, odnosno pravo o zemljoradničkoj zaštiti, dakle izjednačavane su pravne grane i područja koja su također bila značajna za konsolidaciju uspostavljenog poretka nove države. Građansko pravo* (* uključivši bračno, odnosno porodično pravo) ostalo je gotovo u čitavom svom opsegu neunificirano** (** Građansko pravo je unificirano samo u nekim svojim perifernim područjima: propisi o državljanstvu, ličnim imenima, zemljišnim knjigama, o pobijanju izvan stečaja, o radnjama.) [. . .]. Pravni partikularizam u ovoj pravnoj grani — čak šest pravnih područja — očito nije smetao vitalnim interesima tadašnjih nosilaca vlasti da bi jednako žustro, kao u drugim pravnim granama, uznastojali da ga otklone [. . .].« (Vesna Radovčić, Pokušaj kodifikacije građanskog prava u staroj Jugoslaviji. Predosnova građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 7, 254—255, Zagreb 1975).

Toliko o sagledavanju problema vezanih uz proces unifikacije (izjednačivanja) prava u buržoaskoj Jugoslaviji u okviru suvremene pravne povijesti. Međutim, Petranović i Zečević pokušavaju moju ocjenu o karakteru pravnog poretka buržoaske Jugoslavije osporiti pozivanjem na stanoviše dvojice uglednih prijeratnih jugoslavenskih pravnih pisaca (suvremenika pravnih procesa o kojima je ovdje riječ) i to T. Živanovića i M. Konstantinovića. Oni, pri tom, zanemaruju činjenicu da su obojica spomenutih pravnih pisaca o tom problemu pisali prije 1929. godine (za Konstantinovića se izrijeком pozivaju na 1925. godinu, dok za Živanovića, istina, ne donose u tom pogledu nikakvu informaciju) a poznato je da je izjednačivanje, unifikacija prava u staroj Jugoslaviji bilo najintenzivnije kasnije, za vrijeme šestosiječanjske diktature i u razdoblju koje je uslijedilo nakon toga (1929—1939). Povjesničari u svojim istraživanjima moraju, međutim, uvijek uzeti u obzir kada je neka ocjena dana i na koje se razdoblje odnosi, vrijedi li generalno ili ne vrijedi. Zasigurno bi i ocjene T. Živanovića i M. Konstantinovića o domašaju unifikacije u državi bile drukčije da su imali u vidu sve ono što se u tom pogledu u Kraljevini Jugoslaviji dogodilo kasnije, do 1939. godine.

No, svejedno, da vidimo što je o tome zapravo pisao jedan od navedenih poznatih pravnih pisaca, Toma Živanović. U svom odgovoru Petranović i Zečević me podsjećaju na Živanovićevu definiciju kako je nova država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje citiraju Živanovića — op. A. M.) bila »[. . .] država mešovitog karaktera, delom centralistička, a delom — u pogledu pravnog poretka — federalistička [. . .]« (str. 104). Autori ne navode izvor odakle su preuzeli spomenutu definiciju. Koliko je meni poznato, Toma Živanović (koji je inače bio stručnjak za krivično pravo, ali se bavio i filozofijom prava) o tom je problemu pisao u jednom od svojih omanjih članaka: »Dosadašnji rad na izjednačenju zakonodavstva u Kraljevini S.H.S.« (Arhiv za pravne i društvene nauke, god. XVII, drugo kolo, knjiga XV/XXXII, broj 3, 161—163, Beograd 25. septembra 1927). U tom članku Živanović piše: »[. . .] Po Ustavu od 1921. naša je Kraljevina centralistički uređena. U njemu se ustanovljava jedna zakonodavna vlast, jedna centralna upravna vlast, pa i jedan pravni poredak (čl. 133 ustanovljava kraći postupak za izjednačenje 'zakonodavstva'). Jednostavan (koji nije složen — op. A. M.) pravni poredak je u ostalom nužna konzekvenca uniteta zakonodavne i centralne upravne vlasti, *pošto bi inače* (kurz. A. M.) organizacija države bila mešovitog karaktera, delom centralistička, delom federalistička [. . .]«

Dakle i Živanović stoji na istom stanovištu od kojeg i ja polazim, tj. da je pravni poredak Kraljevine SHS (a to vrijedi i za Kraljevinu Jugoslaviju do 1939) bio jedinstven (jednostavan, a ne mješovit). On tu navodi i razloge zbog čega je pravni poredak jedinstven: jedna zakonodavna vlast, jedna centralna upravna vlast i jedan pravni poredak, jer bi, inače, da nije toga, organizacija državne vlasti bila mješovitog karaktera. Moji su oponenti ovo »pošto bi inače«, znači ono Živanovićevo da nije onako kako jest, pretvorili u ekskluzivnu definiciju pravnog poretka buržoaske Jugoslavije (tako da je negativno postalo afirmativno), tj. da je ona u pogledu pravnog poretka bila »[. . .] država mešovitog karaktera, delom

centralistička, a delom federalistička [. . .]«, što je upravo suprotno definiciji koju je o tome dao Toma Živanović.

T. Živanović u definiranju pravnog poretka, teorijski ispravno, polazi od bitnih oznaka toga pojma: jedna zakonodavna vlast, jedna centralna upravna vlast i jedan pravni poredak. U svom članku (na str. 94) također sam naveo da se samo zbog pravnog partikularizma, zbog toga što se u staroj Jugoslaviji u okviru njenoga pravnog poretka uz pretežno unificirano pravo zadržalo i neunificirano pravo, ne može govoriti o tome da je država u pogledu pravnog poretka funkcionirala centralistički i federativno. »[. . .] O tome bi se moglo govoriti — naglasio sam — tek onda da su postojala autonomna pravna područja u kojima bi pravni poredak funkcionirao autonomno i u pogledu postanka, primjene i prestanka pravnih propisa, a osim toga da je funkcionirao više ili manje nezavisno od pravnog poretka na ostalom području. Kao što je poznato, takva autonomna pravna područja u Kraljevini SHS odnosno Jugoslaviji nisu postojala [. . .]« (nisu postojala sve do osnivanja Banovine Hrvatske 1939. godine).

I drugi pravni pisci i teoretičari političke znanosti pri označavanju centralizma i federalizma polaze uglavnom od istih elemenata koje naglašava i T. Živanović. Iako je prvobitno značenje pojma »federalizam« bilo mnogo šire nego što ga danas određuju pravna i politička znanost (prema J. Đorđeviću taj prvobitni, širi smisao mogao bi se označiti kao »[. . .] tip međusobnih odnosa u okviru jedne celine koja je pluralistička [. . .]« ili kao »[. . .] unija bez uniformizma ili viši stepen obrazovanja bez jednobrazovanosti [. . .]« — Jovan Đorđević, Ustavno pravo, Savremena administracija, 334, Beograd 1982) znanstveni je pojam federalizma sasvim određen i odnosi se na temeljna pitanja državnog uređenja i organizacije vlasti u složenoj državnoj zajednici. Tako prema J. Stefanoviću postoje tri karakterne crte federalizma po kojima se može odrediti taj tip državnog uređenja, odnosno organizacije državne vlasti. Prva je od tih crta da je federativna država sastavljena od posebnih jedinica, tako da s jedne strane imamo federativnu državu i s druge te posebne jedinice, a uz to, i specijalne odnose između njih. Druga je od tih karakternih crta sudjelovanje posebnih jedinica u vršenju vlasti federativne države, a treća je pravo posebnih jedinica na samoorganizaciju (Jovan Stefanović, Federalizam i njegov razvitak u svijetu, JAZU, 6—14, Zagreb 1962). Dakle, nema federalizma ako nema posebnih, autonomnih jedinica, ako u državi postoji jedinstvena zakonodavna i upravna vlast, a nužna konzekvencija toga jest i jedinstven (jednostavan kako bi još rekao Živanović) pravni poredak.

Može biti da su na takvu interpretaciju Živanovićeva poimanja pravnog poretka, kakvu su dali u svom odgovoru moji oponenti, navedeni nekim kritičkim razmišljanjima Tome Živanovića (na kraju spomenutog članka) koja su bila povezana s izražavanjem njegova nezadovoljstva s onim što je do tada postignuto u radu na »izjednačenju zakonodavstva«. Živanović u vezi s tim ne ostavlja nikakve dileme može li uskoro doći do »[. . .] jedinstvenog pravnog poretka, mesto sadašnjeg federalističkog, u mnogim pravnim odnosima haotičkog [. . .]«. Međutim tu je Toma Živanović, na-

kon sasvim precizne definicije pravnog poretka koju sam naveo, imao u vidu već nešto drugo: pravni poredak u užem smislu ili poredak, sistem (sustav) prava koji je zbog naslijeđenog pravnog partikularizma bio složen, pa je to partikularističko pravo u državi trebalo unificirati. Taj je pravni poredak (u užem smislu), kao što smo vidjeli iz Živanovićeve definicije, uključen u ukupni pravni poredak u državi kao njegov sastavni dio.

Suvremena pravna teorija razlikuje pravni poredak od poretka ili sistema prava. Pravni poredak se odnosi na ukupno reguliranje društvenih odnosa i primjenu prava u državi, a pravni sistem samo na normativnu stranu prava. »[. . .] Sistem prava se — navodi R. Lukić — dakle, razlikuje od pravnog poretka, jer obuhvata uglavnom izvore prava i samo se obazire na ostale elemente pravnog poretka [. . .]« (Radomir Lukić, Teorija države i prava, II, 250, Beograd 1954). Ili kako to određuje B. Perić, također jedan od naših poznatih suvremenih teoretičara prava: »[. . .] Pravni sustav teži da utječe i organizira ponašanje *sveukupnosti* u jednoj zajednici, tj. ponašanje čitavog društva ili njegovog većeg dijela. Ovo ponašanje *ukupnosti* društva je *poredak*, kao sustav sređenih i reguliranih odnosa u društvu. *Utok* pravnom sustavu je, dakle u *pravnom poretku*, kao sustavu pravnih odnosa u društvu [. . .]« (Berislav Perić, Država i pravni sustav, 189, Zagreb 1981).

Danas ta saznanja pravne teorije moraju biti jasna već studentima prava. Međutim u jednom omanjem članku, bez nekih teorijskih pretenzija, kakav je onaj o kojem je riječ, T. Živanović, čini se, terminološki ne distingvira pravni poredak od poretka ili sistema prava (odnosno pravni poredak u širem smislu i pravni poredak u užem smislu toga pojma). Ali podrobnijom analizom njegova članka može se uočiti da prvo ima u vidu pravni poredak (pa ga čak i definira) a zatim prelazi na razmatranje problema izjednačivanja prava ili zakonodavstva, tj. dotiče problem poretka ili sistema prava koji je, po Živanoviću, sastavni dio jedinstvenog pravnog poretka Kraljevine SHS. To se najbolje vidi po tome što u članku konstatira kako se problem obrazovanja »jedinstvenog pravnog poretka« postavlja i u državama s federalističkim uređenjem. S tim u vezi Živanović piše: »[. . .] Potreba jedinstvenog pravnog poretka osetila se je odmah i u državama federalistički uređenim, kao što je Nemačka, pa čak i Ujedinjene Američke države. Nemačka je stvorena 1870. na federalističkoj osnovi. Ali je već 1871. izdat opšti Krivični Zakonik, a 1877. Zakon o uređenju sudova, Krivični Sudski Postupak i Građanski Sudski Postupak. Pri ovome treba imati na umu, ne samo činjenicu federalističkog uređenja Nemačke, već i to, da su pojedine savezne države imale svoje nacionalne, dobre zakone. U nas, međutim, zakonodavstvo još nije izjednačeno, i ako je proteklo devet godina [. . .]«. Kad se ne bi uočila spomenuta razlika između pravnog poretka i poretka ili sistema prava, na koju sam upozorio, onda bi to Živanovićevo razmatranje bilo kontradiktorno njegovoj definiciji pravnog poretka, a veliki pravni pisci nisu baš tako olako padali u takve kontradikcije. Treba samo pažljivo pročitati ono što su napisali, pa je njihova misao sasvim razumljiva i logična. Moglo bi se, dakle, zaključiti da i Toma Živanović razlikuje jedinstveni pravni poredak od nejedinstvenog (mješovitog, pluralističkog) poretka ili sistema prava. Potonje je posljedica složenosti pravnog sistema buržo-

aske Jugoslavije, zbog spomenutog pravnog partikularizma. No i taj je partikularizam, zbog sve intenzivnijeg procesa izjednačivanja prava, kasnije izgubio svoje prvobitno značenje.

Nema nikakve sumnje u to da je pravni poredak Jugoslavije (do 1939. godine) bio jedinstven i to centralistički, pa se ne bi mogla prihvatiti konstatacija dvojice autora da je taj poredak bio mješovit, tj. dijelom centralistički, a dijelom federalistički. Ni za pravni poredak u užem smislu, tj. poredak, sistem (sustav) prava, koji je zbog sasvim neprevladanog partikularizma bio složen, oznaka »federalistički« nije prihvatljiva, budući da nije u skladu sa znanstvenim određenjem toga pojma pa samo unosi zabunu. Pravni partikularizam nije isto što i »federalizam« niti je »partikularističko« isto što i »federalističko«. Zbog toga se u razmatranju pravnog poretka ni federalističko u značenju partikularističkog ne može stavljati u relaciju spram centralističkog, jer prema njihovom bitnom znanstvenom određenju nije riječ o komparabilnim pojmovima.

Čini mi se da se rasprava o tom problemu mogla izbjeći uz veće uvažavanje od dvojice autora rezultata do kojih je došla pravna povijest kao specijalna historijska znanost i uz uvažavanje znanstvenog određenja pojedinih relevantnih pojmova koje su dale pravna i politička znanost.

5. Petranović i Zečević odbacuju i moju primjedbu koja se odnosila na način prezentiranja dokumenata u okviru dviju tematskih grupa: »Građanske stranke i kriza parlamentarizma« (str. 189—197) i »Borba oko unutrašnjeg uređenja i Vidovdanski ustav« (182—184) u njihovoj zbirci. S tim u vezi u svom odgovoru (str. 107) navode: »[...] Primedbu Milušića s pozivom na 'kvantifikaciju stranica' odbacujemo, jer smo u prezentaciji programa Hrvatske seljačke stranke nastojali da istaknemo stav glavnog oponenta srpskim strankama prema unutrašnjem uređenju kao najbitnijem pitanju oko koga su se lomila koplja. Prema tome, najblaže rečeno, usiljeno je tvrditi da takav prilaz može stvoriti kod čitalaca 'pogrešnu sliku o nedostatku demokratske orijentacije tih stranaka uopće' (misli se i na Hrvatsku zajednicu). Morala bi se zaista u pomoć pozvati uobrazilja pa da se 'prenaglašavanjem' platforme o nacionalnom pitanju ovih stranaka ono negativnim asocijacijama poveže s ustaškim programom izloženim na kasnijim stranicama ove knjige [...].«

Neka spomenuta »uobrazilja« — na koju kao da se moji oponenti pozivaju u nedostatku drugih argumenata — zasad ostane s onu stranu naših razmišljanja, jer su predmetom ove diskusije sasvim konkretne stvari, i to pisani dokumenti, a o tome se može raspravljati i bez njihovih (ili bilo čijih) »uobrazilja«. Ponajprije treba istaknuti da dokumenti u sličnim zbirkama imaju svoju specifičnu, naglašenu naraciju, svoj govor i iskaz, koji teče usporedo s autorskom naracijom i u odnosu na nju donekle i autonomno, te ne mora biti njoj identičan, pri čemu je svaki dokumentarni iskaz već sam po sebi u relaciji spram ostalih dokumenata koji se prema njemu, po nekom kriteriju veže, nalaze bliže ili dalje po srodnosti i komparabilnosti informacija, što se odnose na određenu povijesnu situaciju. Naime, priređivači zbirki dokumenata, kao što je ova o kojoj je riječ, nikad ne mogu izbjeći takav tijek iskaza dokumentarne građe i različite međusobne relacije pojedinih dokumenata. Ali baš zato da bi taj iskaz

bio što više sukladan događajima ili situacijama na koje se odnosi u društvenom procesu, priređivači najviše pažnje moraju pokloniti komparabilnosti pojedinih dokumenata prema njihovom sadržaju. To znači, ponajprije, izvršiti izbor prema onim sadržajima koji su predmet razmatranja, pa ako se određeni dokument ne donosi u cjelini tada njegov sadržaj selekcionirati po spomenutim kriterijima, izbjegavajući tako da se u isti koš, kako se kaže, trpaju »babe i žabe«. Upravo to sam, u prvom redu, imao u vidu u primjedbi u momu članku na str. 94—95. Kvantifikacija dokumenata po stranicama u svemu tome nije bila odlučna i bitna, jer sam odmah naglasio kako (ta kvantifikacija) »[. . .] sama po sebi ne bi bila važna da već i ona ne pokazuje kako su priređivači prilično neujednačeno izvršili izbor i skraćivanje spomenutih dokumenata (ili su preuzeli već skraćene dokumente), tako da su programi nekih stranaka svedeni samo na njihove segmente, dok su programi drugih dani u cjelini ili u vrlo opširnim izvodima [. . .].« Sve to, dakle, ima drukčije značenje nego što mu moji oponenti daju u svom odgovoru. Nije u pitanju motivacija priređivača, ali njima se opravdano može prigovoriti da se pri izboru i skraćivanju programskih dokumenata građanskih političkih stranaka nisu pridržavali već spomenutih kriterija, što ima određene konzekvencije koje su se mogle izbjeći. »[. . .] Tako se dogodilo — napisao sam — da su programi hrvatskih građanskih stranaka skraćivanjem svedeni, uglavnom, na njihov odnos prema nacionalnom pitanju u državi, dok su, na primjer, programi Jugoslavenske muslimanske organizacije, Demokratske stranke i Narodne radikalne stranke doneseni *in extenso*, uključujući i njihovo stanovište o unutrašnjem uređenju države, samoupravnoj orijentaciji, demokratskim pravima, slobodama građana i dr. Međutim, svi programski elementi koji govore o demokratskoj platformi Hrvatske zajednice i Hrvatske seljačke stranke izostavljeni su iz njihovih stranačkih programa. U poređenju s programima drugih stranaka to može u čitaoca stvoriti pogrešnu sliku o nedostatku demokratske orijentacije tih stranaka uopće [. . .].«

Sve se to može faktografski vrlo jednostavno utvrditi uspoređivanjem, recimo, vrlo opširnih izvoda iz programa Demokratske stranke, što ih priređivači donose na gotovo dvije pune stranice svoje zbirke, i kratkih izvadaka iz programa Hrvatske zajednice sa svega 14 redaka.

Do sličnih bismo zaključaka došli i uspoređivanjem programa drugih građanskih političkih stranaka koje sam spomenuo, tj. da izbor tih dokumenata u Petranović-Zečevićевой zbirci i njihovo skraćivanje nije obavljeno prema komparabilnim elementima. To je suština moje primjedbe, a moguće interpretacije dokumentarne građe s obzirom na takvu selekciju sadržaja već sam naveo. Sve te okolnosti realno egzistiraju, bez obzira na subjektivne motive priređivača zbirke u koje nisam ulazio niti ih dovodim u pitanje.

6. Moji mi oponenti spočitavaju (str. 107—108) da sam »[. . .] pogrešno prišao ovoj tematskoj zbirci, izdvajanjem tekstova dokumenta i 'naracije', odnosno 'autorskog' pristupa, gubeći iz vida da *oni čine jedinstvo*, te da se mogu procenjivati samo integralno, naravno, sa težištem na sadržaju prezentiranih dokumenata [. . .].« Prije toga oni su u svom odgovoru (na str. 101) također upozorili na moje »neshvaćanje« izraza »izvorna studija«, pa su, s tim u vezi, naveli: »[. . .] Naziv 'izvorna studija', koji očigle-

dno zbunjuje našeg kritičara, mogao je samo upućivati — kao što i upućuje — na rad u kome dolazi do spoja i kombinacije dokumenata i naučnih komentara. Specifični karakter tematske zbirke nije mogao nikako voditi realizaciji studije u monografskom smislu reči [. . .].«

Zaista, unatoč objašnjenju u uvodnim napomenama knjige, u kojima su se autori i priređivači osvrnuli i na karakter te zbirke, mnogo je lakše utvrditi ono što ona nije (negativno je odrediti) nego ono što jest, s obzirom na standardnu znanstvenu historiografiju. Sigurno je da to nije ni klasična zbirka dokumenata, jer ne uvažava sve kriterije koji su nužni za prezentiranje dokumenata u diplomatskim zbornicima, a nije ni monografska studija, budući da nema znanstveni aparat koji je neophodan za takve studije. Dakle, nije ni jedno ni drugo, nego nešto specifično, sui generis, što bi se moglo odrediti kao studija na izabranim izvorima s autorskim znanstvenim komentarom (objašnjenjima). Taj komentar je, ponegdje, sveden gotovo na »leksikografski« izraz sažetog iskaza što nije primjeren znanstvenim studijama. Po tome se, bez obzira na svoju znanstvenu utemeljenost, takvo djelo koncepcijski ponešto udaljava od zahtjeva znanstvene historiografije.

Samo se po sebi, međutim, razumije da se tako koncipiranim zbirkama dokumenata mora prići integralno, kao cjelini koju sačinjavaju i dokumenti i autorski komentari. Njihova naracija uključuje, dakle, i dokumentarni iskaz i autorski iskaz u komentaru dokumenata. Kada je u pitanju određena tematska cjelina, koja je precizirana nazivom tematske grupe dokumenata, naracija je ne samo ono što donosi objavljeni dokument nego ona uključuje i izostavljeni dokument koji se odnosi na tu cjelinu, jer ta cjelina tako dobiva određeni smisao (naglašava se jedno, a drugo gubi na svom značenju). Dakle i sama selekcija u zbirkama dokumenata može imati značenje naracije.

Jasno je, prema tome, da u takvim zbirkama i dokumenti i autorski komentar integralno ulaze u naraciju. Da sam od početka tako shvatio tu zbirku, i da sam joj tako pristupio, vidi se već iz jedne od mojih temeljnih metodoloških primjedbi u članku, koja se tiče njezine koncepcije, tj. kako je sedamdesetogodišnji vremenski obuhvat te zbirke uzrok jednog od njezinih velikih nedostataka. S tim u vezi sam dalje, na str. 86, konstatirao da »[. . .] neka pitanja interesantna za našu historiografiju ili nisu obuhvaćena dokumentima ili su u objašnjenjima suviše marginalizirana, što se može protumačiti jedino time da su priređivači, zbog obilja dokumentarne građe, morali provesti prilično grubu selekciju dokumenata, a na pojedina se pitanja nisu mogli osvrnuti (ni) u svojim objašnjenjima [. . .].« Iz toga se vidi da sam u svom pristupu toj zbirci imao u vidu i dokumente i autorska objašnjenja kao cjelinu, a o tome sam vodio računa i u svojim pojedinačnim primjedbama u članku.

7. Čini se da su moje oponente jako ražestile moje primjedbe o njihovim ocjenama Ženevske konferencije i njezinim zaključcima (o deklaraciji), pa prelazeći u svom odgovoru na tom mjestu (str. 109—110) od rasprave *ad rem* na tipičnu raspravu *ad hominem* okomljuju se na mene tonom koji odudara od manira prihvatljivih za znanstvenu raspravu. S tim u vezi dvojica autora pišu: »[. . .] Naše komentare o Ženevskoj konferenciji i

deklaraciji od 9. X 1918. A. Milušić ocenjuje kao 'zanimljive'. Mi bismo, bez lažne skromnosti, dodali da su u svojoj celini (nap. str. 105—106; nap. 3, str. 107—108 i nap. 4, str. 109—110), a ne samo po onim delovima, koje inače opširno citira A. Milušić, istorijski tačno prikazali ukupan problem ovog pitanja. Na relativno kratkom prostoru smatramo da je teško leksikografski precizno bolje izraziti njegovu suštinu, a to nam je bilo omogućeno jer je istoriografija, na čijim smo rezultatima temeljili svoje sudove, Ženevsku konferenciju zaista dobro obradila. Počev od prvih sudova o njoj (G. Žerjav, M. Čemerikić, A. Korošec, M. Grol, M. Paulova, L. Marković itd. itd.) pa sve do savremenih neospornih rezultata (D. Janković, B. Krizman, J. Pleterski i dr.), nastojali smo sačiniti argumentovanu i sažetu analizu ovog značajnog događaja, locirajući ga u njegovo vreme i istorijske okolnosti, i izvući zaključke koji su utemeljeni na krajnjim dometima naučnih saznanja. Nije pretenciozno ako istaknemo i činjenicu da je M. Zečević i posebno istraživao ovo pitanje, više puta pisao o njemu, počev od 1973. godine u svojoj knjizi »Slovenska ljudska stranka i jugoslavensko ujedinjenje 1917—1921« (str. 162—184). Ako bi se, kojim slučajem, naš kritičar potrudio da pročita sve do sada objavljene radove o Ženevskoj konferenciji i deklaraciji, verujemo da bi naš komentar ocenio da je više nego 'zanimljiv' [. . .].«

Svojom upravo spomenutom sugestivno kondicionalnom konstatacijom: »[. . .] Ako bi se, kojim slučajem, naš kritičar potrudio da pročita sve do sada objavljene radove o Ženevskoj konferenciji i deklaraciji [. . .]« Petranović i Zečević očito žele omalovažiti mene kao pisca članka i čitaocima me predstaviti kao neupućena u literaturu. Pribjegavanje takvoj metodi u argumentiranoj raspravi obično nije potrebno, pa u ovom slučaju to već samo za sebe dovoljno govori o nekim »domašajima« njihova odgovora. Čini mi se da bi u ovoj raspravi ipak moralo biti važnije koliko su utemeljeni i koliko su znanstveno relevantni moji argumenti, nego što sam i koliko sam pročitao o Ženevskoj konferenciji. Knjigu M. Zečevića »Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921«, koju mi moji oponenti, uz ostalo, preporučuju pročitati, već sam imao priliku citirati u jednom od svojih radova u vezi s drugim problemom (Vidi: Rasprava u Ustavotvornoj skupštini Kraljevstva SHS o konceptu i organizaciji lokalne samouprave i o izbornom pravu u lokalnim samoupravnim jedinicama, Zbornik CDISB, 20 (1), Slav. Brod 1983, 153—170). Pa nisam baš kao »ćorava koka na zrno« naišao i na ovu knjigu, o kojoj je upravo riječ, i odlučio se o njoj nešto napisati — što moji oponenti prihvaćaju ili ne prihvaćaju — ali su se na kraju svoga odgovora sami izjasnili da su (ipak) ostali »zadivljeni« kako je pisac članka »[. . .] uspeo da sam 'preore' ovu našu knjigu o sedmodecenjskom razvitku Jugoslavije [. . .]«.

No vratimo se sada problemu o kojem raspravljamo i našim argumentima. Nakon što sam ponovo pročitao sve što smo napisali o Ženevskoj konferenciji i u vezi s njom, moram reći da i dalje ostajem pri svojim primjedbama koje se odnose na ocjene dvojice autora događaja vezanih uz tu konferenciju i ukupnoga političkog procesa što je uslijedio do stvaranja Kraljevine SHS. Moram, istina, priznati da u jednoj pojedinosti moji oponenti

amenti ipak imaju pravo kad primjećuju: »[...] Nije tačno da smo 'sasvim' prešli preko događaja u NV SHS od 24. XI 1918 [...]« (str. 110). Naime, ono »sasvim« je u mojoj rečenici odista sasvim suvišno, jer ima samo retoričko značenje, a i bez toga je njen smisao jasan. Da nisam doslovce shvatio kako su autori »sasvim« prešli preko događaja u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu, vidi se već po tome što sam u istoj rečenici odmah naveo da su (autori) preko toga prešli »[...] uz konstataciju kako je zatim uslijedila 'iznenadna odluka S. Pribićevića i njegovih pristalica da izabrana delegacija Narodnog vijeća otputuje u Beograd 27. XI radi proglašenja ujedinjenja' [...]«. Međutim, Petranović i Zečević ne ulaze u razmatranje što je u svojoj suštini značila spomenuta »iznenadna odluka«, s obzirom na okolnosti u kojima je donesena, niti to dovode u izravnu vezu s njoj konvergentnim događajima u Kraljevini Srbiji, pa u tom pogledu zaista prelaze preko njihova stvarnog značenja, ostavljajući nedorečenom ocjenu o suštini tih političkih odnosa u ukupnom povijesnom procesu pri stvaranju Kraljevine SHS.

Odbacujući moju ocjenu objašnjenja i komentara što su ih dali o događajima od Ženevske konferencije do prvoprosinačkog ujedinjenja, a, s tim u vezi, posebno kako su određeni njihovi zaključci u krajnjoj liniji izvedeni tako da se cijeli proces ujedinjenja objašnjava na osnovi centralističko-unitarističkog koncepta, koji je, tek na kraju, nametnut kao dominantan politički odnos, odlučio o uređenju nove države, te, nalazeći navodna protuslovlja u mome iskazu, dvojica autora konstatiraju: »[...] U istoriografiji je, ipak, čini se najteže postići da se istorijski misli! [...]« (str. 110). Poruka je više nego jasna. Samo bih primijetio da je isto tako teško naučiti kako iz povijesti treba učiti, a historiografijom oslobađati i dalje potvrđivati njezinu temeljnu humanističku poruku, bez čega povijest, znamo, nema nikakvog smisla.

8. U svom odgovoru (str. 113) Petranović i Zečević, između ostalog, pišu: »[...] Zaključak Milušićev o državnopravnom značaju čina do kojega je došlo 1. decembra 1918. zaista bi trebalo proveriti sa stanovišta nekih elementarnih metodoloških premisa istorijske nauke. Pustimo Milušića da govori: 'Državnopravni odnos koji je faktično uspostavljen 1. XII 1918. historijski nije bio jedina alternativa ujedinjenja i zajedništva jugoslavenskih naroda. Stoga, ako se iz povijesti može nešto naučiti, onda činjenicu jugoslavenskog državnog ujedinjenja treba pri valorizaciji historijskog procesa u kojem je realizirana demistificirati, osloboditi je tog centralističkog balasta kao neke hipoteke' (str. 102). Smatramo da istoričari moraju odvojiti značaj historijskog čina od samog načina oblikovanja unutrašnjeg uređenja, koje nije jednom zauvek dato, kao što uostalom pokazuje i sporazum iz 1939. godine. Istorija duguje da istakne političku suštinu uspostavljenog centralizma, ali i objektivne okolnosti koje su ga nametnule u određenoj historijskoj situaciji. Neistorično je, smatramo, raspravljati o alternativama van konteksta one historijske, objektivno moguće pri faktičnoj situaciji i onovremenom odnosu snaga [...]«

Složio bih se s dvojicom autora kako je »neistorično« raspravljati o alternativama »[...] van konteksta one historijske, objektivno moguće pri faktičnoj situaciji i onovremenom odnosu snaga [...]«, ali da upravo u tom

»kontekstu«, koji oni naglašavaju, i njih treba uzeti u obzir pri objektivnoj valorizaciji historijskog procesa, jer se, inače, stvaranje jugoslavenske države jednostrano objašnjava što može voditi ideologizaciji, pa i mistifikacijama, a to ne pridonosi znanstvenoj spoznaji toga povijesnog procesa.

No ne mogu prihvatiti metodološki postupak koji oni primjenjuju da bi dokazali svoj zaključak kako moje sagledavanje državnopravnog značenja prvoprosinačkog čina ne može izdržati provjeru »sa stanovišta nekih elementarnih metodoloških premisa istorijske nauke«. Dvojica autora, naime, izdvajaju jednu rečenicu iz cjeline teksta, koju proglašavaju mojim zaključkom, a zatim tu rečenicu podvrgavaju svojoj »metodološkoj« provjeri. Takav je postupak, zaista, metodološki nekorektan, jer, poznato je da nema tvrdnje koja se tako ne bi mogla dokazati.

Moje kritičke primjedbe Petranovićeve i Zečevićeve interpretacije procesa koji su doveli do stvaranja jugoslavenske države 1. XII 1918. polaze od ovoga: 1) da iako je »ženevska alternativa jugoslavenskog ujedinjenja« gotovo sasvim ostala izvan povijesne valorizacije, ipak nije sasvim prihvatljiva ocjena o nekom prenatlaženom isticanju posebnosti na račun zajedništva u tom konceptu, ne samo zbog toga što to ostaje izvan realne činjenične prosudbe (kao temeljnog kategorijalnog aparata u historiografiji) nego i zbog našeg kasnijega ukupnog povijesnog iskustva; i 2) da je, nasuprot tome, povijest pokazala koliko su centralistički koncept ujedinjenja (koji je proveden) i politička praksa što je njime inaugurirana negativno utjecali na razvitak društvenih i političkih prilika u zemlji. To je, kao što vidimo, sasvim nešto drugo od onog što su dvojica autora proglasili mojim zaključkom o prvoprosinačkom državnopravnom činu.

Petranović i Zečević se jednako negativno odnose i prema razmišljanjima nekih drugih autora, koji proces jugoslavenskog ujedinjenja sagledavaju u širem kontekstu, izvan onog centralističko-unitarističkog što je ostvaren, koji, dakle, pri evaluaciji toga povijesnog procesa imaju u vidu i druge političke opcije rješenja za državno uređenje nove jugoslavenske države, kao što je ona federalistička (konfederalistička). Mora im se priznati da su u tom pogledu dosljedni u svom stavu, što sam, upravo nedavno, mogao konstatirati.

U vezi s tim evo kako oni u već spomenutoj novoj tematskoj zbirici dokumenata: Jugoslovenski federalizam — Ideje i stvarnost, prvi tom, ocjenjuju historiografsku elaboraciju toga problema u dvojice naših povjesničara (D. Jankovića i J. Pleterskog) od kojih je prvi pravni povjesničar. Citiram Petranovića i Zečevića (str. 77—78): »[...] O društveno-istorijskim uslovima, idejnim i političkim opredeljenjima, koji su doveli do stvaranja Kraljevine SHS na centralističkim, unitarističkim i monarhističkim, a ne federalističkim i republikanskim osnovama, još i danas u istoriografiji postoje različita mišljenja. Jedan broj istoričara zastupa stanovište da je centralizam bio nužan oblik za jednu sasvim novu državu sastavljenu od brojnih nacija, vera i velikih kulturnih i ekonomskih razlika, okruženu u isto vreme uglavnom neprijateljski raspoloženim susjednim državama. Za potvrdu takvog shvatanja pozivaju se i na dugotrajno centralističko iskustvo nove federativne socijalističke Jugoslavije posle

1945. Međutim, i pored svih takvih analiza, ima još i tvrdnji da je federalizam u uslovima 1918. godine, a pogotovu docnije, bio i moguć i nužan. U vezi s ovim pitanjem karakteristična su dva najsvježija primera koja najbolje ilustruju stare i nove sporove. Tako, na primer, D. Janković u svom već pomenutom prilogu 'Oko unitarnog ili federativnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države'* iznosi sledeću hipotezu: 'Međutim, da bi se jedna državna zajednica uredila na federativnom principu nije bila dovoljna samo želja jedne strane, ma koliko njene potrebe bile umesne i opravdane; potrebno je bilo, osim pristanka odnosno prihvatanja s druge strane odnosno s drugih strana koje ulaze u zajednicu, još i da se steknu određene okolnosti i pretpostavke. Tragičan sticaj okolnosti usled koga su se jugoslovenski narodi u prvom svetskom ratu borili u dva različita, među sobom zaraćena tabora velikih sila, a i politički bili podeljeni između njih, i da su na kraju rata jedni izašli kao pobednici a drugi se našli među poraženima, objektivno je bio protiv federalizma koji, kao politički sistem, predstavlja i zahteva bar približnu jednakost i ravnopravnost zajednica koje ulaze u federaciju kao njene članice. Koliko god da je u istoriografiji nezahvalno predviđanje, možemo uzeti kao vrlo verovatno, sudeći po mnogim primerima iz prošlosti i savremenosti, da bi ta jugoslovenska federacija, da je nešto 1918. bila stvorena, bila vrlo kratkog veka, te da bi se ubrzo pretvorila ili u unitarnu — kakva je i bila između dva svetska rata — ili bi se deformisala u tom smislu da bi pod imenom federativne države postojala u njoj stvarna hegemonija nekog člana ili nekih članova federativne zajednice nad drugim članovima.

Prava i pravična (ravnopravnosti — te riječi nema u izvornom tekstu — op. A. M.) na solidnim temeljima, izgrađena federacija kakva nije mogla biti ostvarena u prvom svetskom ratu i u staroj Jugoslaviji, mogla je biti ostvarena, i ostvarena je, u drugom svetskom ratu pre svega zato što se u narodnooslobodilačkom ratu svaki od jugoslovenskih naroda 'oslobađao i konačno oslobodio sam, a nijedan se nije oslobađao i oslobodio bez svih ostalih' (J. Pleterski). Ona je mogla biti ostvarena zato što su svi jugoslovenski narodi u zajedničkoj borbi pokazali istovremeno i svoje raspoloženje za život u jednoj državi kao i svoje raspoloženje za život u jednoj složenoj, federativnoj državi, novoj pre svega po principu apsolutne ravnopravnosti na kome je zasnovana, a za koju i kakvu su se (državu) svi, prema svojim uslovima i mogućnostima, zajednički borili i zajednički je stvorili' (D. Janković, n. d., 65—66).

Analizirajući tu hipotezu D. Jankovića, J. Pleterski uvažava kao opravdano njegovo upozorenje da su za dobru federativnu državu 'potrebni neki elementarni preduslovi — u prvom redu pristanak svih strana koje učestvuju u njoj'. Međutim, ističe dalje J. Pleterski: 'Uvek ostaje otvoreno pitanje, šta je bolje, ili, šta je manje loše, unitarna država, koja je u Jugoslaviji nužno nosioc hegemonizma, ili loša federativna država, čiji je načelni smisao ravnopravnost. Ako pretpostavimo da je ono primarno interes svih učesnika da ta država uopšte postoji, onda siguran odgovor može biti samo istorijski. To jest, znamo koliko je nasilja morala upotre-

* Stvaranje jugoslovenske države. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979, ISI — Narodna knjiga Beograd 1983 (op. A. M.).

biti za održavanje svog političkog sistema i znamo koliko malo otpora je bila sposobna da pruži pritiscima spolja, i, konačno, agresiji. A ne znamo, kako bi sve to bilo u slučaju federalizma. Ali znamo koliko je federalizam bio suštinski i pozitivan faktor u četvorogodišnjem otporu koji su narodi Jugoslavije pružili protiv okupatora, na inicijativu i pod vodstvom revolucionarne radničke partije [. . .]. K tome treba dodati jedno upozorenje. Ako priznajemo postojanje Hrvata i Slovenaca kao nacionalnih individualnosti, ako priznajemo nacijama pravo na samoopredeljenje, ako vidimo nacionalne pokrete i jednih i drugih kao nešto što potiče iz njihove egzistencije, onda je pogrešno tvrditi da su se 1918. godine 'našli među pobeđenima'. Austro-Ugarska se raspala pre nego što je jedan vojnik savezničkih armija zakoračio na njeno tle. Ona nije razbijena, mada je poražena. Ona se raspala usled unutrašnjih protivrečnosti, na prvom mestu, usled nacionalnih pokreta. Slovenci se, izuzev retkih pojedinaца, sasvim sigurno nisu osećali pobeđenima. Osećali su se slobodnima, uvereni da su tome sami doprineli, da su prvi put subjekt svoje sudbine. Bili su puni očekivanja dobrog od Jugoslavije, za koju su se opredelili, ne preko noći, ne samo na rečima. A mislimo da to isto važi i za Hrvate, iako su oni, u poređenju sa Slovencima, u svojoj istoriji već poznavali nešto više samostalnosti. Sa međunarodnopravne tačke gledišta, ujedinjenje 1. decembra nije bilo aneksija dela teritorije pobeđene države. Izdvajanje Hrvata i Slovenaca iz austrougarske države i njihovo državno osamostaljenje, zajedno s delovima srpskog naroda i sa bosanskohercegovačkim Muslimanima, treba u njegovoj odlučujućoj fazi — stvaranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Narodnim vijećem u Zagrebu — uporediti sa slučajem Čeha i Slovaka [. . .]. Najzad federativni odnosi su 1918. godine u suštini već postojali. Postojali su unutar Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a postojale su i pretpostavke za federativan odnos između Srbije i Crne Gore. Nakon 1. decembra 1918. je bila potrebna dugotrajna i svesno vođena akcija režima za likvidaciju postojećih federativnih odnosa. Vidovdanski ustav je u tom usmerenom procesu bio zaključni čin' (J. Pleterški, n. d., 233—235).*

I ova dva primera potvrđuju staro, osvedočeno pravilo istorijske nauke koliko je neistorično baviti se hipotezama u smislu: šta je moglo biti i da je bilo šta bi bilo [. . .].«

Nakon toga podužeg citata (ali zato vrlo ilustrativnog u pogledu problema što su otvoreni u povodu stvaranja jugoslavenske države 1918. i načina njihova sagledavanja u historiografiji), umjesto svakog drugog komentara samo bih konstatirao kako Petranović i Zečević, čini se, prilično olako dijele ocjene o »neistoričnosti« nekog mišljenja ili hipoteza što se ne slažu s njihovim. Oni pri tom kao da ne vode dovoljno računa o tome da znanstvena istina nikad nije isključiva, već kao sinteza uključuje različite, pa i suprotstavljene, teze tragajući za povijesnom kao »mogućom« istinom. Apsolutne istine, poznato je, nema.

Historiografski izvještaj (naracija) kao narativni iskaz, dakako, uvijek je afirmativan, pa historiografija »[. . .] ne kazuje kako je moglo biti,

* Janko Pleterški, Nacije — Jugoslavija — revolucija, Izdavački centar — Komunist, Beograd 1985 (op. A. M.).

već kako je bilo [...]« (Jürgen Habermas, Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma (prijevod s njemačkog Slobodana Novakova, 225, Sarajevo 1985). Međutim, taj afirmativni iskaz mora uključivati sve okolnosti neke povijesne situacije: one realizirane u povijesnoj praksi, ali i one koje su ostale samo potencijalna mogućnost, a u konkretnoj su povijesnoj situaciji egzistirale kao jedna od mogućih opcija što su je zastupale određene društvene snage. To je nužna pretpostavka »djelatne historiografije«, tj. one u kojoj povjesničar »[...] proizvodi znanje orijentisano na djelatnost, time što povijesnu svijest koja obezbjeđuje identitet artikuliše i dalje opisuje, precizira, proširuje [...]« (Habermas, op. cit., 226).

Na kraju te diskusije vezane uz događaje iz studenoga i prosinca 1918. ponovit ću Petranovićeve i Zečevićeve navode od kojih sam krenuo u ovom dijelu svoga osvrta: »[...] Zaključak Milušićev o državopravnom značaju čina do kojeg je došlo 1. decembra 1918. zaista bi trebalo proveriti sa stanovišta nekih elementarnih metodoloških premisa istorijske nauke [...]« Umjesto tih metodoloških provjeravanja, koja dvojici autora još uvijek stoje na raspolaganju, čitaoci i zainteresirani stručnjaci mogu sami usporediti ono što sam napisao s onim što su o tom problemu (prema Petranoviću i Zečeviću) napisali B. Janković i J. Pleterski, koje, inače, moji oponenti na drugom mjestu svoga odgovora (str. 110) s pravom svrstavaju među suvremene autore »neospornih rezultata« u historiografiji, pa će sami zaključiti razlikuju li se i u čemu moja razmišljanja i moji zaključci od njihovih (Jankovića i Pleterskog) a što je u mom temeljnom pristupu problemu ipak zajedničko s njihovim prosuđivanjem. U povijesnim istraživanjima, u sagledavanju historijskih procesa povjesničari uvijek iznova postavljaju svoja pitanja i traže na njih odgovore. Historijske znanosti bez toga nema. Ostati samo na razini faktografskog događaja tako važnog prekretničkog čina u povijesti naših naroda i narodnosti kao što je onaj od 1. XII 1918, i dogođenog, bez tih promišljanja u historiografiji ne pridonosi uobličavanju povijesnog iskustva, čemu teži svaka generacija kao svojoj istini što uključuje i vlastito povijesno iskustvo.

9. Na moju primjedbu kako su priređivači zbirke ipak »[...] zaobišli neke prilično bitne odnose za procjenu ukupnog društvenog i povijesnog procesa u staroj Jugoslaviji [...]«, a posebno kako u zbirci »[...] nema ni jednog dokumenta niti neke napomene u bilješkama o korupciji koja je prožimala političku strukturu države, uključujući i dvor, o ulozi kamarile u tome i dr. [...]« (str. 99), Petranović i Zečević odgovaraju da korupcija i afere nisu pojave »koje su studijski ispitane«, pa s tim u vezi u odgovoru (str. 110—111) dalje pišu: »[...] Mi ne znamo ni jednu studiju koja o tom govori na način nauke. O njima je pisala štampa i ima traga u dokumentaciji najvišeg predstavničkog tela (Stenografskim beleškama), ali istoriografski ova pojava zaista nije ispitana, iako je nesumnjivo bila prisutna. Nije samo reč o napadnim ilustracijama već o neophodnosti da se ova pitanja — tako česta u kapitalističkim državama a sa stanovišta korišćenja sistema vlasti i metoda primenjivanih prilikom uzimanja kredita, zaključivanja poslova, itd. — i naučno ispituju. Nedavno objavljeni britanski dokumenti bacaju više svetlosti na koruptivni aparat Kraljevine Jugoslavije u celini (Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921—1938,

I—II, priredio Živko Avramovski, Zagreb 1986). Celovita dokumentarna prezentacija Jugoslavije 1918—1984. zahtevala bi da se vidovi korupcije i pljačke društvene svojine enormnih razmera uzmu u obzir i posle 1945. godine, jer su, kao što je poznato, i u naše vreme oni bili i danas jesu specifičan vid erozije društvene svojine. Od istraživača istoričara ne može se zahtevati da idu ispred sudova i tužilaštava. To bi A. Milušić, kao profesor istorije države i prava, morao bolje od nas da razume, ako već nije moguće da nam ponudi odgovarajuću dokumentaciju i literaturu [...].«

S tim u vezi primijetio bih kako su priređivači sami pripremili dokumentaciju za svoju zbirku (riječ je o autorskoj zbirci dokumenata) i popratili je odgovarajućim objašnjenjima i komentarom. Ako su naišli na određene probleme mogli su ih riješiti na odgovarajući način, što vrijedi i za tzv. korupciju. Mogli su taj problem kao znanstveni zadatak predložiti nekom od svojih suradnika ili nekom postdiplomandu ili doktorandu, ali je u najmanju ruku nekorektno pozivati ili prozivati kritičara što ih je upozorio na problem (koji u zbirci nisu imali u vidu) da ponudi odgovarajuću dokumentaciju i literaturu.

No, ne znam zbog čega Petranović i Zečević u tom pitanju odjednom inzistiraju na simetriji između stare i nove Jugoslavije, jer, inače, u istraživanju određenih pojava i procesa ne polaze uvijek od historijske simetrije, već često (pa i u svom odgovoru) ističu nužnost asimetričnosti u povijesnoj valorizaciji. S tim u vezi postavljaju se i neka pitanja. Prvo, zar, ipak, nije riječ o dva različita društveno-ekonomska sistema (buržoaskom i socijalističkom) u kojima ta pojava ne mora imati isto značenje, niti mora biti jednako povezana s temeljnim društveno-ekonomskim odnosom, bez obzira na činjenicu da tu pojavu nalazimo i u jednom i u drugom sistemu. Drugo, ne postoji li dovoljna povijesna distancija (više od 45 godina) koja omogućuje da se odnosi vezani uz korupciju u buržoaskoj Jugoslaviji mogu potpunije sagledati i ocijeniti, što ne vrijedi i za novu Jugoslaviju poslije 1945. godine. Treće, zar su ti problemi u našoj historiografiji zaista sasvim neistraženi, kao da su ostali *tabula rasa*, i da o njima nije pisano drukčije nego samo kao o »napadnim ilustracijama«, odnosno zar je sve ono što su o tome dosad pisali neki naši znanstvenici (povjesničari, i ekonomski i pravni povjesničari) napisano tako da se ne može prihvatiti kao elaboracija toga problema »na način nauke«.

Što se tiče dokumentacije i literature o korupciji u buržoaskoj Jugoslaviji već se F. Čulinović davne 1962. godine potrudio prezentirati osnovnu literaturu o tom problemu koja upućuje i na dokumentaciju. U svom radu »Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslavenskim zemljama«, JAZU, Zagreb 1962, na str. 39 autor navodi da je o korupciji u staroj Jugoslaviji, posebno o korupcionaškim postupcima državnih funkcionara objavljeno više djela, a pobliže podatke o tome daju: Božidar Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslawien*, Stuttgart — Berlin 1941; Stevan Kukuljević, *Industrija Jugoslavije (1918—1938)*, Beograd 1941; Josip Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb 1933; Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, Zagreb 1952; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962; Ilija Perić, *Stranci u jugoslovenskoj privredi*, Beograd 1936. Dodajmo tome da je i F. Čulinović u svojoj knjizi »Jugoslavija između dva rata«, I, Zagreb 1961, problemu korupcije posve-

tio 16 stranica (238—254). Od dokumentacije je o tzv. Našičkoj aferi tiskana presuda u tom procesu zagrebačkog Stola sedmorice od 4. VIII 1936.

O korupciji u buržoaskoj Jugoslaviji i o njenoj povezanosti s centralnom političkom strukturom u državi u svojoj Ekonomskoj istoriji Jugoslavije (na str. 343—344) M. Mirković piše: »[...] U borbi stranaka za vlast igrala je veliku ulogu podjela ministarskih portfelja [...]. Važnost pojedinih ministarstava mjerila se prema tome koliko se ona mogu upotrebiti kao ključni položaj prvobitne akumulacije. Ministri, pomoćnici, načelnici, direktori direkcija, poslanici — svi su se utrivali u suradnji s privatnim kapitalom [...]. Sredstva bogaćenja na tim visokim upravnim položajima bila su: pljačka države, intervencija u korist kapitala i mita od tog kapitala; najvjestiji od tih upravljača udešavaju kretanje kursa vrijednosnih papira i sudjeluju u kapitalističkim poduzećima kao savjetnici, advokati, članovi upravnih odbora itd. [...].«

U već spomenutom radu »Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslavenkim zemljama« (str. 38—40) F. Čulinović u vezi s tim problemom konstatira: »[...] Korupcija je u staroj Jugoslaviji s vremenom postala uobičajena pojava. Ona se razvijala naročito u vezi s državnim poslovima [...]. I na sjednicama Narodne skupštine u staroj Jugoslaviji bile su česte diskusije o korupcionaškim akcijama vladinih krugova u vezi sa sklapanjem državnih zajmova u inozemstvu. Tako je npr. bila vrlo opsežna i oštra polemika između vladinih i opozicionih poslanika oko sklapanja tzv. Blaireova 7% -og zajma od 1927. godine, zatim o Stabilizacionom zajmu iz 1931. godine i dr. Karakteristično je da se u takvim skupštinskim polemikama vlada uvijek zalagala za svoga člana ili pripadnika vladine političke stranke, a jednostavno je prelazila čak i preko sasvim očiglednih dokaza o korupcionaškoj djelatnosti svojih pripadnika, odnosno članova [...]. Kapitalistički elementi na strani federalista, a naročito njihovi bankokratski pripadnici, nerado su pratili vladine korupcionaške mahinacije i promatrali kako se njihovi istoklasni protivnici bogate na račun države. Uviđali su oni koliko su njihovi protivnici na vlasti profilerski shvatili onaj toliko isticani nacionalni unitarizam i centralizam. Mnogi od njih su takvu korupcionašku akumulaciju kapitala na strani centralističkih vladinih krugova promatrali s konkurentskom zavišću, ali i sa željom da se oni sami pomoću politike domognu takvih mogućnosti akumulacije kapitala posredstvom vlasti [...].«

U najnovijoj literaturi na taj problem osvrće se i J. Pleterski u već citiranom svom radu »Nacije — Jugoslavija — revolucija«. On piše: »[...] Borba za prvenstvo u državi, za odbranu centralizma, nagonila je buržoaziju u Srbiji da stalno, i na celom frontu, sužava demokratizam. Umesto toga, u političkom životu se široko razrastala tzv. korupcija, to jest sistem vladanja i borbe za udeo u vlasti pomoću stvaranja klika, ličnih veza, podmićivanja, izigravanja ustava i zakona, političkog nadmudrivanja, lažnih obećanja, a naročito putem vernog služenja Kralju i njegovoj politici, što se nagrađivalo raznim povlasticama i vladinim položajima [...] (str. 238). Vladajuća buržoazija je težila da poveća svoje profite i da akumulira kapital pomoću sredstava koja joj je pružao

birokratski centralistički sistem vladanja državom, tj. nacionalnim diskriminatornim, vanekonomskim merama privredne eksploatacije celog državnog područja. Objektivno postojeći problem neravnomerne razvijenosti kapitalizma, umnogostručio se i zapleo na taj način do nerešivosti. Umnogostručio se privrednom diskriminacijom i izrabljivanjem nacija, razume se, samo do one mere koliko su to omogućavali politički sistem i uloga države. Koliko je bilo jednoga i drugoga, o tome još nemamo naučne slike [. . .]« (str. 242). Držim da je takav pristup Pleterskog tom problemu znanstveno korektan. On ne može a da ne konstatira kako je problem korupcije u buržoaskoj Jugoslaviji postojao, on ga ne zaobilazi, a što se tiče njenog opsega te uloge političkog sistema i države u svemu tome daje znati kako o tome još nema znanstvene verifikacije.

Pitanje je, dakako, Petranovićeve i Zečevićeve autorske ocjene i procjene zašto u svojim razmatranjima o Jugoslaviji 1918—1984. nisu uzeli u obzir i problem korupcije, uključujući i razdoblje poslije 1945. u novoj Jugoslaviji. Za potonje imaju razloga, jer nema nužne povijesne distancije. No, društveno-ekonomski poredak buržoaske Jugoslavije ne može se znanstveno relevantno ocjenjivati, ako se ne uzme u obzir i taj faktor (korupcija, korupcionaška akumulacija kapitala) i njegova povezanost s društveno-ekonomskom politikom i političkom strukturom države. Za to, uz ostalo, postoje i određeni preduvjeti i historiografski, i u pogledu vremenske distancije, što potvrđuju i radovi autora koje sam citirao. Ono što realno proizlazi iz takvog Petranovićevog i Zečevićevog pristupa problemu korupcije (njihovo otklanjanje da i taj faktor uključuje u svoja razmatranja) jest da oni neke strane u društvenom i političkom životu stare Jugoslavije u svojoj zbirci nisu slojevitije, u svim relevantnim aspektima sagledali i ocijenili. Korupciju nisu ni imali u vidu, pa su, zbog toga, i neki događaji u toj knjizi ostali nedovoljno objašnjeni. Tu svoju tvrdnju pokušat ću potkrijepiti jednim primjerom dovodeći je (tu svoju tvrdnju) u vezu s elaboracijom dvojice autora skupštinskog atentata iz 1928. godine.

10. Vezano uz spomenuti događaj Petranović i Zečević u svom odgovoru (str. 112—113) pišu: »[. . .] U vezi sa atentatom P. Račića na poslanike HSS u Narodnoj skupštini 20. VI 1928, potpisani kritičar prigovara nam što smo ovaj događaj i njegov komentar vezali za dokument, tj. svedočenje šefa kabineta i dugogodišnjeg saradnika tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova dra Korošca, a ne za informacije 'koje o samom događaju donose spomenute Stenografske bilješke (Narodne skupštine — M. Z. — B. P.), kao prvorazredni izvor iz kojih je vidljiva i geneza cijelog događaja' (str. 93). Naš kritičar očigledno smatra da je svedočenje S. Majcena (str. 259) manje vredan dokument za analizu toka zbivanja oko poznatog krvoprolića u Narodnoj skupštini [. . .]« S tim u vezi dvojica autora napominju: »[. . .] Za nas, kao istoričare (a jedan od nas — M. Zečević — već više godina istražuje taj period, pa i pomenuti događaj), sve poznate i neke nepoznate okolnosti u vezi sa pomenutim atentatom nisu nikakva tajna. Upravo je na Stenografskim beleškama, i u štampi toga doba, nikla bogata, ali u mnogo čemu kontroverzna literatura, koja je pristupačna široj javnosti. U skladu s nastojanjem da našu zbirku obogatimo i novom dokumentacijom opredelili smo se da pitanje

atentata vežemo i objasnimo upravo uz donošenje nepoznatog svedočanstva S. Majcena. Ovo tim pre što nam se ovo svedočenje (u ukupnoj analizi političkih odnosa, zatim analizom celine dokumenata, posebno praćenjem odnosa kralja Aleksandra i Korošca, Aleksandra i S. Radića, Korošca i S. Radića itd.) nametnulo kao značajan dokument za bolje razumevanje same suštine zbivanja. Verovatno je i našem kritičaru poznato da je i u ono vreme pala javna sumnja na upletenost A. Korošca u atentat. U opozicionoj štampi širom Jugoslavije njega su nazivali 'krvavi Korošec', pa čak i u novinskim karikaturama direktno vezivali za atentat. Ako se znaju činjenice o velikoj, čak i ličnoj netrpeljivosti između S. Radića i A. Korošca, zatim o tome da su u Aleksandrovim ličnim beleškama njegovom rukom zapisani redovi da se za probleme oko krize i sukoba sa HSS i S. Radićem po pravilu traži mišljenje A. Korošca, da je posle atentata Korošec, umesto očekivane ostavke, ubrzo postao predsednik vlade, bio lični tajni emisar Aleksandra u nekim spoljnopolitičkim misijama, jedini značajni stranački prvak u vladi monarhodiktature itd., smatramo da nismo pogrešili što smo listu mogućih učesnika ili saučesnika u atentatu proširili i na njegovu ličnost, a tom činjenicom osnažili ona mišljenja u istoriografiji o direktnoj upletenosti Dvora. Svedočenje S. Majcena, koje smo doneli, smatramo stoga da zaslužuje tretman koji smo mu dali. Interesantno je, međutim, da je kritika koju nam je uputio A. Milušić imala i svoju 'novinarsku' uvertiru: u dva navrata (Ž. Krušelj i dr J. Prunk) u zagrebačkoj reviji 'Danas', također su nastojali da ospore vrednost, i Majcenovog dokumenta, i našeg komentara. Zahvalni smo za sva kritička upozorenja, ali smo se pri ponovnoj analizi opet uverili da nismo napravili grešku koja nam se želi pripisati. Naprotiv! [. . .].«

Iz objavljenih radova (literature) i dokumentarne građe (uz ostalo i spomenutih Stenografskih bilježaka Narodne skupštine) proizlazi da su tom nemilom događaju, o kojem je riječ, prethodile vrlo oštre i na momente jako napete rasprave upravo o korupciji. S tim u vezi F. Čulinović u svojoj knjizi »Jugoslavija između dva rata«, I (str. 254) piše: »[. . .] Od sredine juna 1928. sukobi se nižu u skupštinskom plenumu. Svakodnevno dolazi do sve to oštrijih sudara između radikalskih poslanika i zastupnika iz redova Seljačko-demokratske koalicije. Atmosfera postaje sve neizdržljivija [. . .]. Naročitu žestinu poprimaju sukobi koji se od sredine juna razvijaju između vladine većine i opozicije, kada se radilo o suzbijanju korupcije u vladinim redovima [. . .].« Međutim, Petranović i Zečević u svojoj knjizi (što i sami u odgovoru potvrđuju) ne elaboriraju ono što se događalo u Narodnoj skupštini prije spomenutog tragičnog događaja, već su se opredijelili da donesu jedan novi dokument (»nepoznato svedočanstvo« — sjećanje S. Majcena, što se, kao što sam već istakao, odnosi na neke okolnosti toga događaja izvan same Skupštine) a ni u svojoj bilješci (komentaru) uz prezentirani dokument također ne ulaze u taj problem u vezi sa skupštinskom raspravom. U Petranovićevoj se i Zečevićevoj elaboraciji na taj način ne objašnjava uzročno-posljedična veza događaja koji su doveli do skupštinskog krvoprolića 1928. godine, već se u središte stavljaju neki drugi, pa i lični odnosi, koji, uz ostalo, u svim svojim aspektima historiografski nisu dovoljno

istraženi. Zato takva činjenična eksplikacija dvojice autora u njihovoj elaboraciji toga događaja (i nakon dodatnih objašnjenja u njihovu odgovoru) još uvijek djeluje neuvjerljivo. Opća civilizacijska, moralna odgovornost dvora, vlade, pa i njenog ministra unutrašnjih poslova A. Korošca za ono što se dogodilo nije upitna, ali sve to treba dovesti u vezu s događajima u samoj Skupštini prije atentata na poslanike HSS, odnosno Seljačko-demokratske koalicije. No u vezi s tim novim dokumentom što ga donose priređivači, i njihove elaboracije skupštinskog atentata vezane uz taj dokument, postavljaju se neka pitanja. Nije li još prije Račićeva inkriminiranog susreta s Korošcem (prema Majcenu: »na predvečer usodnoga dne«) u Narodnoj skupštini već pala izjava radikalskog poslanika Tome Popovića: »[. . .] Ovdje će padati glave i dok se ne ubije Stjepan Radić neće biti mira [. . .]« koju je, također prije toga, već bila prenijela i štampa, npr. »Politika« (Čulinović, op. cit., 525—526). Nije li se i Puniša Račić, kako u Skupštini izjavljuje poslanik Ljubomir Maštrović, već tada pridružio tim prijetnjama, a i sam prijetio poslanicima HSS da će »da bije«, pa je, u vezi s tim prijetnjama u polemičkoj raspravi s protivnicima Stjepan Radić na sjednici od 19. VI 1928. rekao: »Ovdje se stvara psihičko raspoloženje za ubijstva [. . .]« (Čulinović, op. cit., 524). Sve to što se događalo u Narodnoj skupštini treba pri historiografskoj elaboraciji spomenutog događaja također uzeti u obzir, pa tek zajedno s time ocjenjivati relevantnost i historiografsku vrijednost spomenutog dokumenta i informacija što ih on sadrži. U vezi s tim u takvoj se kritičkoj evalvaciji, također, mora među ostalim imati u vidu i to zbog čega su se spomenute skupštinske polemike (između radikalskih poslanika Puniše Račića, Tome Popovića i dr. i njihovih stranačkih protivnika iz redova HSS, odnosno Seljačko-demokratske koalicije) tada vodile, a koje su, i prema Petranoviću i Zečeviću, »polovinom 1928. [. . .] dosegle tačku usejanja« (bilj. 2, str. 259).

Uz Petranovićevo i Zečevićovo objašnjenje (u njihovu odgovoru) što je vezano uz to Majcenovo »svedočanstvo« nameću se još neka pitanja. Jedno od njih jest: kakvu historiografsku vrijednost ima sadržaj toga dokumenta? Osim konstatacije da je Korošec, nakon razgovora s Račićem što je trajao »do enajstih ponoći«, Majcenu rekao »Nesreća bo«, nekih drugih novih relevantnih informacija u tom dokumentu nema. Što su i o čemu su Korošec i Račić tom prilikom razgovarali, i jesu li se i o čemu dogovorili, što bi upućivalo na Korošca kao mogućeg »učesnika ili saučesnika u atentatu«, u dokumentu nema nikakvih informacija. Račić je s Korošcem, kao ministrom unutrašnjih poslova, mogao tada razgovarati i o mnogim drugim stvarima. Ne treba smetnuti s uma da je upravo Račić, zajedno s još dvadeset trojicom svojih poslaničkih drugova, na skupštinskoj sjednici istoga dana (19. VI 1928) podnio prijedlog sa zahtjevom »[. . .] da se g. Stjepan Radić, narodni poslanik, pregleda liječnički, te da se utvrdi da li je u normalnom stanju ili ne, jer su mu dosadašnji postupci takovi, da izazivaju jaku i opravdanu sumnju, da je normalan čovjek [. . .]«. Taj prijedlog, koji je od predlagачa označen kao »hitan«, obrazložen je nastojanjem, kako se dalje navodi »[. . .] da bi se izbjeglo neželjenim događajima, koji inače moraju nastupiti (kurz. A. M.) uslijed ovakovog ponašanja g. Stjepana Radića [. . .]« (Čulinović,

op. cit., 524—525). Nije li Račić mogao s Korošcem razgovarati, na primjer, u povodu toga svog »hitnog« skupštinskog zahtjeva. Vrlo je vjerojatno da je Račić i u vezi s tim mogao ponoviti svoje ranije prijetnje. U tom slučaju, polazeći dakle od takve pretpostavke (ostajem, uostalom kao i Petranović i Zečević, samo kod pretpostavke), mogao je Korošec vrlo lako zaključiti da će doći do nesreće. O tome da može doći do nesreće (»neželjeni događaji koji [. . .] moraju nastupiti«) govorilo se i u samoj Skupštini, a o tome se, što je već spomenuto, pisalo i u dnevnom tisku. Drugo je pitanje što je sve Korošec, kao ministar unutrašnjih poslova, ako je već nakon razgovora s Račićem zaključio da »Nesreća bo«, propustio učiniti da do toga ne dođe. Ali, što se tiče te odgovornosti, krug odgovornih je, s obzirom na prethodne događaje u Skupštini, mnogo širi. To što je sutradan, nakon Račićevih revolverskih metaka u poslanike HSS, »policijski komisar parlamenta« telefonom »ob enajstih« Korošcu javio: »Nesreća je«, sasvim je logično imamo li u vidu njegovu ministarsku funkciju: pa koga bi najprije o tom događaju obavijestio, ako ne ministra unutrašnjih poslova kao najodgovorniju osobu u komesarovom resoru? Interesantno je što o tome u navedenom dokumentu Majcen još navodi: »[. . .] Molčal sam o tem, ker nisam hotel Puniše Račića obremeniti še težje kakor je že bil: dan ali dva pripravljati se na umor je hušji zločin, kakor če ustreliš v hipnem navalu strasti [. . .].« Dakle, šutio je ne zbog Korošca, nego zbog Račića kako ga time ne bi još više opteretio. Korošca u vezi s tom svojom šutnjom uopće ne spominje. Petranović i Zečević zaključuju da je Korošec tom prilikom Račića »primio tajno«, iako Majcen navodi samo da »Nikogar ni bilo več v ministerstvu razen nas treh: ministar, jaz in Račić« i da su Korošec i Račić razgovarali »za zaprtimi durmi«. No, ako je zaista između njih dvojice dogovoreno ono što će se sutradan odigrati u Skupštini, bi li Korošec o tome (nakon »tajnog« razgovora) unaprijed nešto govorio svom šefu kabineta, ma koliko da je u njega imao povjerenja? U tako nešto ozbiljno sumnjam! Ostaje, dakako, otvoreno pitanje Majcenovih motiva za njegov memoarski napis što je nastao u vezi s pripremama za (neobjavljenu) spomenicu u povodu Korošćeve smrti 1940. godine. No, tu već napuštamo historiografski relevantan činjenični sadržaj dokumenta i ulazimo u područje psihologije, što najbolje potvrđuje ova Majcenova rečenica: »[. . .] Če se spomnim streljanja v parlamentu, se mi naježje lasje [. . .].«

Petranovićeva i Zečevićeva razmatranja u vezi s tim dokumentom, koja idu dalje od onoga što je već dosad bilo poznato, ostaju samo na pretpostavkama jer nemaju čvrstu činjeničnu podlogu. No, te su hipoteze vrlo nesigurne jer se zasnivaju samo na nekim indicijama. Bi li tako iskusan političar kao Korošec, nakon toga što se već javno govorilo o mogućoj »nesreći«, pristao da uđe u bilo kakav aranžman baš s Račićem, s jednim od glavnih aktera prethodnih skupštinskih događaja, koji se i sam već javno prijetio poslanicima HSS? Je li rizik što ga je, eventualno, pod spomenutom pretpostavkom dvojice autora, Korošec preuzeo, mogao biti kompenziran onim što se navodi u spomenutoj njihovoj analizi (osobna motiviranost zbog svojih loših odnosa sa Stjepanom Radićem, čak i međusobne netrpeljivosti, zatim zbog velikog povjerenja

što ga je uživao u kralja Aleksandra koje je trebalo očuvati, pa i moguće promocije u političkoj karijeri) ili je taj rizik i za Korošca ipak bio prevelik? Jedno je biti osoba vladareva povjerenja, politički se neslagati s Radićem, pa i mrziti ga, a nešto je sasvim drugo preuzeti tako prljavu, a uz to i jako rizičnu, ulogu u cijeloj toj stvari. Ne treba pri tome zaboraviti da je P. Račić u Skupštini zatražio da se jugoslavenska država »prekrsti« u Veliku Srbiju, a da je prilikom hapšenja »klikao kralju« (J. Pleterski, op. cit., 278). Majcen pak atentatora predstavlja u drugom svjetlu, navodeći: »Puniša Račić je bio patriot, crnogorski patriot.« Kako eventualne Korošćeve kombinacije s Radićem dovesti u vezu s jednim (velikosrpsvo) ili drugim (crnogorski patriotizam) i u čije je ime (za koga, za koje političke krugove) ili zbog kojih je osobnih motiva mogao poduzeti tako rizične korake. Sve su to pitanja na koja iz sadržaja samog dokumenta ne možemo dobiti odgovor, niti iz Petranovićeve i Zečevićeve elaboracije koja se temelji na tom dokumentu, jer sve ostaje na nesigurnim i prilično neuvjerljivim pretpostavkama.

Što se tiče Korošćevog imenovanja predsjednikom ministarskog savjeta, dvojica autora u svojoj analizi kao da ne vode dovoljno računa kako je odmah nakon krvavih skupštinskih događaja od 20. VI 1928. mandat da sastavi vladu prvo bio povjeren Aci Stanojeviću, šefu Radikalne stranke, uz uvjet Krune da mandatar formira vladu »šire koncentracije«, ali nakon što mu je S. Radić otklonio podršku, Stanojević je vratio mandat. Na Pribičevićevu sugestiju da se mandat za sastav vlade ponudi opoziciji, predloživši ranjenog S. Radića (koji je još ležao u bolnici) za mandatar, kralj Aleksandar je to i učinio, također uz uvjet da Radić sastavi vladu stranačke koncentracije. Međutim, Seljačko-demokratska koalicija inzistirala je na tome da u budućoj vladi više ne budu zastupljene stranke bivše vladine četvorne koalicije (Radikalna, Demokratska, Slovenska ljudska stranka i JMO), zahtijevajući uz to još raspuštanje parlamenta i raspisivanje izbora. Budući da je bila riječ o raskoraku »suštinske prirode«, Pribičević se, kako navodi Lj. Boban, u Radićevo ime zahvalio kralju na mandatu pod njegovim uvjetima, otklonivši ponuđeni mandat. Mandat za sastavljanje tzv. neutralne vlade nakon toga ponuđen je i generalu Stevanu Hadžiću, ministru vojske u bivšoj Vukićevićevoj vladi, uz uvjet da takva vlada ne može raspustiti skupštinu ni raspisati izbore, ali ni on u tome nije uspio (Ljubo Boban, Svetozar Pribičević u opoziciji 1928—1936, Zagreb 1973, 17—18; Usp., isti: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941, I, Zagreb 1974, 19—20). Tek tada, dakle nakon trećeg bezuspješnog traženja mandatar za predsjednika ministarskog savjeta, kralj je mandat povjerio Korošcu koji je 27. VII sastavio novu vladu, zadržavši u njoj i resor ministra unutrašnjih poslova. Inače, dotadašnja Vukićevićeva vlada formalno je bila u ostavci od 4. VII 1928, pa ni Korošec od toga dana više nije bio ministar unutrašnjih poslova, jer je i njegov ministarski portfelj, kao i ostalih članova tadašnje vlade, bio »na raspoloženju«. Korošćeva se vlada vrlo malo razlikovala od prethodne, jer je zadržala sve bitne karakteristike prethodne četverostranačke koalicijske vlade. No, objektivno gledajući, u nastaloj situaciji, a posebice s obzirom na tadašnje jako napete odnose na relaciji

Zagreb—Beograd, Korošec je i bez eventualnih zasluga u događajima od 28. VI 1928, koje imaju u vidu Petranović i Zečević, bio jedna od najpogodnijih osoba za premijersku funkciju među političarima kraljeva povjerenja, jer se, nema sumnje, s obzirom na svoje veliko političko iskustvo, ubrajao u red onih s kojima se u takvoj situaciji moglo računati. Zato se tom njegovom mandatu ne bi trebalo pridavati značenje kakvo mu daju dvojica autora u kontekstu od kojeg polaze u svojoj analizi spomenutog dokumenta.

Nije li, na kraju, sve ono što se dogodilo u Narodnoj skupštini 20. VI 1928. pokrenuto upravo s raspravom oko korupcije, koju dvojica autora u svojoj knjizi, međutim, ni ne spominju. Ipak, nužno se nameću pitanja tko je u svemu tome bio najviše zainteresiran, koji politički krugovi i kome je skupštinska rasprava o korupciji najviše smetala. Ta pitanja, inače prisutna u historiografiji, u elaboraciji dvojice autora nisu postavljena. »Svedočanstvo« S. Majcena, bez toga šireg konteksta i njegove kritičke evaluacije u vezi s tim, previše je jednostrano (i jednostavno) rješenje, pa nužno provocira razna pitanja. Nisu, zato, kolege Petranoviću i Zečeviću, bile potrebne nikakve naknadne »novinarske« intelektualne provokacije, jer je vaša knjiga u tom pogledu (i historiografski) dovoljno provokativna.

U odgovoru dvojice autora u vezi s tim problemom može se, između ostalog, pročitati: »[. . .] Za nas kao istoričare [. . .] sve poznate i neke nepoznate okolnosti u vezi sa pomenutim atentatom nisu nikakva tajna [. . .].« Priznajem da sam u svom članku imao u vidu samo one poznate okolnosti, kao što i sada samo te okolnosti imam u vidu, a što se tiče onih koje Petranović i Zečević označavaju kao »neke nepoznate okolnosti«, o njima ću moći raspravljati tek onda kad i one budu dostupne svima, dakle kada i one postanu »poznate«.

11. Dvije i pol stranice teksta u svom odgovoru Petranović i Zečević posvećuju problemu kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta pravnog poretka stare i nove Jugoslavije s obzirom na »kontroverze« što su uz taj problem vezane. Moj je osnovni prigovor u vezi s tim bio da priređivači u svojoj knjizi nisu donijeli ni jedan dokument koji je relevantan barem za formalnopravnu stranu toga problema. To može značiti — naveo sam u svom članku — da te dokumente dvojica autora smatraju irelevantnim za svoj pristup tome pitanju, dodavši kako se ta strana problema teško može zaobići, jer je notorno da u pravnom poretku nove jugoslavenske države ti pravni akti i danas postoje.

Petranović i Zečević mi, s tim u vezi, između ostalog (str. 114), odgovaraju: »[. . .] Za globalno shvatanje pitanja kako je postavljeno svako navođenje pravnih akata o odnosu starog i novog pravnog poretka moglo je značiti samo opterećivanje Zbirke, jer oni datom odgovoru na postavljeno pitanje ništa bitno ne doprinose. Istoriografski pristup oslobađali smo, koliko god smo mogli, jurističkih sklonosti i normativnih analiza. Ne smatramo da one nisu potrebne, ali za određeno pitanje nisu bile neophodne [. . .].« Slažu se, međutim, da bi u njihovoj zbirci sa stanovišta državnopravnog kontinuiteta koristila Odluka AVNOJ-a o odobravanju odluka, naredaba i izjava IO AVNOJ-a i Vrhovnog

štapa NOV i POJ donesena u Jajcu 29—30. novembra 1943. Pri tom ne daju nikakve argumente za svoj stav zašto bi za problem o kojem je riječ, bila važnija spomenuta AVNOJ-eva odluka, a ne i drugi propisi koje sam također naveo (a oni ih u odgovoru ponavljaju), iako su za državnopravnu stranu problema (a ovdje je upravo ona odlučna) mjerodavni svi ti pravni akti zajedno. Nije važno jesu li o tome dvojica autora (ili samo jedan od njih) već pisali, i kada, nego je važno da tih dokumenata u njihovoj zbirci nema, što stvara određene probleme i nejasnoće u pogledu njihove autorske interpretacije, čak i za stručnjake. Povezujući neke informacije koje su u vezi s tim problemom donijeli na raznim mjestima svoje knjige (pa i u odgovoru, pozivajući se na ranije svoje radove), Petranović i Zečević u svom su se odgovoru opširno osvrnuli na to kako su, kao priređivači, istaknuti problem »pokušali da reše i rešili u Zbirci«. S tim u vezi oni su (na str. 115), između ostalog, naveli: »[...] Za nastavak Jugoslavije kao države izjasnio se i revolucionarni subjekt, jer nije prihvatio deobu države Jugoslavije, kvinsliške tvorevine i aneksione akte. Suprotna teza je nemačka, njenih saveznika i kvinsliških snaga koje je slede: vojni slom je označen i kao negacija jugoslovenske državnosti. Ove teze smo izložili u obimnim odeljcima i komentarima: 'Vlada Kraljevine Jugoslavije u emigraciji i vojni poraz' i 'KPJ i pripreme za nastavlanje borbe'. Prema tome, nije reč samo o belešci o formiranju Narodnog odbora oslobođenja u Beranama već o nizu dokumenata i njihovih komentara bitnih za stav KPJ prema kontinuitetu Jugoslavije kao državnog okvira i zajednice naroda, ali na drugoj strani i o njenom unutrašnjem diskontinuitetu sa starim poretkom [...].« U vezi s tim, primjećujem da je šteta što priređivači, ako već nisu donijeli dokumente o kojima je bilo riječi, to o čemu sada pišu nisu naveli i u svojoj knjizi (opet se osjeća nedostatak uvodne studije!) pa bi svi slični problemi i nedoumice u pogledu interpretacije otpali.

Iscrpno izloženu elaboraciju toga problema Petranović i Zečević u svom odgovoru (str. 116) zaključuju: »[...] Kontinuitet Jugoslavije mora se uvažavati, pre svega, sa stanovišta revolucionarnog subjekta 1941. kao snage budućnosti, ali i sa stanovišta svesti o Jugoslaviji [...]. Čista je špekulacija prelaziti preko progresivnog istorijskog čina i smisla stvaranja i postojanja jugoslovenske države 1918, nezavisno od svih razočarenja i unutrašnjih sukoba kako će se ona oblikovati između dva rata. Negacija starog poretka nije značila i negaciju Jugoslavije kao države, naravno sa izmenjenim društvenim odnosima, novim nosiocima vlasti i drukčijom nacionalnom politikom.«

Slažem se s kolegama Petranovićem i Zečevićem da u vezi s tim problemom postoje »špekulacije«, ali su one različite po svom značenju i domašaju, kao i u pogledu političke platforme što im je u osnovi. Jedna je od tih »špekulacija«, pa i manipulacija povijesnim činjenicama, u tome da se ne luči vanjski od unutrašnjega pravnog kontinuiteta, odnosno međunarodnopravni identitet i kontinuitet Jugoslavije od unutrašnjeg kontinuiteta (za prvi je mjerodavno, uz unutrašnje, u prvom redu međunarodno pravo, a za drugi isključivo unutrašnje, posebno ustavno pravo). Manipulacija se sastoji poglavito u tome — kako je vrlo precizno eksplicirao

V. Đ. Degan, profesor Međunarodnog javnog prava Pravnog fakulteta u Rijeci — što se »[...] međunarodnopravni identitet i kontinuitet Jugoslavije od njenog osnivanja 1918. g. do danas ne samo priznaje (to je i autorova polazna pozicija — op. A. M.) nego se on nastoji transponirati na državni kontinuitet. Time se neizravno nastoji umanjiti povijesni značaj odluka AVNOJ-a iz 1943. u prvom redu onih o preustrojstvu Jugoslavije na federalnim osnovama i u pogledu ravnopravnosti svih naroda i narodnosti koji u njoj žive [...]« (V. Đuro Degan, *Identitet i kontinuitet jugoslavenske države s obzirom na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, Pravni vjesnik Pravnog fakulteta u Osijeku, 2 (2); 1986, 129). Teze koje od toga polaze dalekosežne su. »Špekulacije« idu tako daleko da se, polazeći od međunarodnopravnog identiteta i kontinuiteta Jugoslavije, želi dokazati identitet DFJ, FNRJ i SFRJ s Kraljevinom SHS/Jugoslavijom. Na isti način, jednakim pravnim argumentima i logikom, može se, također, dokazati (uz neke varijacije) i identitet Kraljevine SHS/Jugoslavije s Kraljevinom Srbijom, što bi značilo da su Kraljevina SHS/Jugoslavija i DFJ/FNRJ/SFRJ samo nastavak Kraljevine Srbije kao države. Eto, do čega, u krajnjoj liniji, mogu dovesti takva gledanja koja ne uvažavaju razlikovanje međunarodnopravnog (vanjskog) i državno-pravnog (unutrašnjeg) kontinuiteta Jugoslavije kao države, a jasna je i njihova politička pozadina. Zato je upravo to razlikovanje suštinsko pitanje u tome problemu.

Slična gledanja, koja nisu uvažavala to razlikovanje (vanjski od unutrašnjeg kontinuiteta), javila su se i na početku državnog života Jugoslavije, odmah nakon 1. prosinca 1918, u vezi s razmatranjem državno-pravnog značenja čina kojim je stvorena jugoslavenska država. Među različitim mišljenjima (kontroverzama) o tome je li Kraljevstvo (Kraljevina) Srba, Hrvata i Slovenaca »stara« ili »nova« država u odnosu na Kraljevinu Srbiju bilo je izraženo i jedno, politički u osnovi velikosrpsko gledište (koje su dijelili i hrvatski separatisti opravdavajući time svoje neprihvatanje novonastalog državno-pravnog stanja) što ga je naročito zastupao i s pravne strane argumentirao prof. Laza Marković u svom radu »Pred saziv ustavotvorne skupštine« (Revue de Genève, 1920). Prema tome stanovištu — kako navodi F. Čulinović — Kraljevina SHS bila je stara država, jer se 1. XII 1918. samo proširio državni teritorij Kraljevine Srbije, tj. da je došlo samo do teritorijalnog proširenja Kraljevine Srbije drugim jugoslavenskim (južnoslavenskim) područjima. To se stanovište obrazlagalo naročito ovim pravnim (i političkim) argumentima: a) da je u Kraljevini SHS i nakon 1. XII 1918. ostala na vlasti dinastija Karađorđevića; b) da je Ustav Kraljevine Srbije iz 1903. bio proširen i na Kraljevinu SHS te da su se na cijelom njezinom teritoriju primjenjivale neke odredbe toga Ustava; i c) što se za postanak Kraljevine SHS ima — kako se izrazio L. Marković — »u prvom redu zahvaliti Srbiji i njenim naporima u svetskom ratu« (F. Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb 1963, 144).

Za unutrašnji pravni kontinuitet odlučno je pitanje postanka pravnog poretka, a posebno onoga njegovog dijela što ga nazivamo pravni sistem (sustav) i njegove veze (odnosno prekidi tih veza) s prethodnim sistemom (staro ili novo pravo). U Kraljevini je SHS/Jugoslaviji (o čemu je već bilo

riječi) u okviru njenoga pravnog poretka izgrađen novi pravni sistem, posebno kao njezino »unificirano« pravo. Ranije (staro) pravo, ukoliko je i zadržano, zadržalo je svoju obveznost po sili novoga pravnog poretka, autoritetom nove državne vlasti koja je pristala na primjenu toga starog (»neunificiranog«) prava kao recipiranog prava iz prethodnog pravnog poretka, odnosno prethodnih pravnih poredaka (i onog srbijanskog, i pravâ drugih pravnih poredaka) dok joj je to odgovaralo.

Slično se može konstatirati u pogledu unutrašnjeg kontinuiteta pravnih poredaka stare i nove Jugoslavije, samo što je prekid toga kontinuiteta ovdje eksplicitno naglašen i nesumnjivo pravno izražen u pravnim aktima što sam ih naveo u svome članku (a i dvojica autora u svome odgovoru), od kojih posebnu važnost danas ima Zakon od 3. listopada 1946. o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije (jer je donesen nakon Ustava FNRJ iz 1946. god. i posljednji je zakonski propis koji regulira tu materiju). Zajedno s već spomenutom odlukom Drugog zasjedanja AVNOJ-a iz 1943. god. i Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a, broj 132 od 3. II 1945, s kojima čini idejnu i pravnu cjelinu, taj zakon ima posebno značenje, jer pravno izražava prekid između starog i novoga pravnog poretka Jugoslavije. Zato nije nimalo slučajno što je, upravo zbog takvog svog značenja, spomenuti Zakon o nevažnosti . . . iz 1946. god. toliko stabilan u pravnom poretku nove Jugoslavije da je nadživio sve kasnije mnogobrojne ustavne promjene. Upravo sam to, kao jednu signifikantnu činjenicu naglasio u raspravi u povodu 45-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a (o tome: J. Vrbošić, Znanstveni skup »Suvremeno značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a«, Čakovec, 20—21. listopada 1983, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 33, 1983, 3—4, 418).

Postoje i spekulacije druge vrste, odnosno gledište protagonisti kojega ne uvažavaju kontinuitet Jugoslavije kao države u međunarodnom pravnom smislu. Neprihvatljivost i znanstvenu neutemeljenost takvog stanovišta dvojica su autora elaborirali u svom odgovoru.

Međutim, valja uvijek voditi računa o tome da se nastanak nove države u državopravnom značenju pretežno postavlja kao pitanje postojanja nekih činjenica, a ne prava. Tu je odlučno da su ispunjeni određeni uvjeti što se odnose na postojanje određenog područja, stanovništva i organizacije vlasti koja je nezavisna prema drugim državama. To su kriteriji koji su (ako su kumulativno ispunjeni) relevantni kada se u skladu s propisima međunarodnog prava treba zaključiti je li nastala nova država (usp. Degan, op. cit., 131). S tim u vezi F. Čulinović ističe da je država »[. . .] činjenica koja se odražava u djelovanju njezine vlasti, a napose u pravu [. . .]«, pa zato »[. . .] za postanak i postojanje države (nije) bitno da li je ona međunarodno priznata ili nije [. . .]« (Čulinović, op. cit., 271). To drugo je poglavito pitanje njezinog uključivanja u međunarodnu zajednicu na način koji priznaje međunarodno pravo. U državopravnom pogledu primaran je, dakle, unutrašnji pravni poredak, i jedino što je tu odlučno jest je li on uspostavljen kao stabilan pravni poredak u ustavnopravnom značenju. U tom pogledu treba razlikovati pravni poredak Jugoslavije 1918—1941, od onog uspostavljenog u narodnooslobodilačkoj

borbi u procesu stvaranja nove vlasti koji započinje 1941, a završava 1943—1945. godine. Između ta dva poretka postoji bitna razlika, suštinskog značenja, a njihov legitimitet nije uzajamno uvjetovan, niti historijski jedan isključuje drugi, jer je svaki državnopravno legitiman u svoje vrijeme.

Jugoslavija stvorena 1918. god. kao unitarna i centralistička država nastala je bez dogovora naroda i narodnosti što žive na tom dijelu južnoslavenskog prostora, kao oktroj vladajućih političkih struktura i bez izjašnjavanja svakog naroda ponaosob, pa čak i suprotno izraženom htijenju i političkom opredjeljenju pojedinih naroda o državnom uređenju, a uz predominantnu ulogu velikosrpskih centralističkih krugova u pogledu uspostavljanja njihovog hegemonističkog sistema vlasti što je isključivao nacionalnu ravnopravnost naroda i narodnosti koji su ušli u novu državu. Nasuprot tome, nova Jugoslavija nastala je nakon opredjeljenja njezinih naroda i narodnosti u narodnooslobodilačkoj borbi s revolucionarnim rušenjem starog sistema vlasti, u čemu su prijelomne točke bile Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a (s njegovim odlukama ustavnopravnog značenja) iz 1943. i uz njih vezana Deklaracija Ustavotvorne skupštine FNRJ s drugim njezinim odlukama iz 1945. koje označavaju prekid sa starim pravnim poretkom i državnopravno konstituiranje novoga pravnog poretka s novim društveno-ekonomskim i socijalnim sistemom što je na toj osnovi postuliran. U tom smislu oznake »stara Jugoslavija« i »nova Jugoslavija« imaju i danas sasvim određeno značenje što izražava upravo tu suštinsku promjenu, pa stoga nema potrebe stavljati ih pod navodnike. Dakako, nije riječ o nazivu države (oni su, znamo, bili: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Jugoslavija, Demokratska Federativna Jugoslavija, Federativna Narodna Republika Jugoslavija i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija). Ali nazivi »stara Jugoslavija« i »nova Jugoslavija« (ili sinonimi: buržoaska i socijalistička Jugoslavija, gdje je ipak težište na razlici u pogledu društveno-ekonomskog sistema) izražavaju upravo spomenutu suštinsku razliku između dviju Jugoslavija u državnopravnom (i ustavnom) značenju, pri čemu se u prvom redu ima u vidu unutrašnji diskontinuitet, tj. da one kao države nisu identične u pogledu svoga pravnog poretka. Polazeći od toga, ni teza o »staroj i novoj Jugoslaviji«, koju, koliko znam, još uvijek u pravnoj povijesti nitko nije razložno doveo u pitanje, nije »ahistorična«, niti ona »osporava istorijski legitimitet Kraljevini Jugoslaviji« (kako se može negdje pročitati). Naprotiv, ona taj legitimitet uključuje uvažavajući međunarodnopravni identitet i kontinuitet Jugoslavije kao države, ali ga isključuje u državnom i društvenom poretku poslijeratne Jugoslavije (ne uvjetujući njezin legitimitet legitimitetom Kraljevine Jugoslavije), upravo onako kako je to izraženo u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i kasnijim pravnim aktima nove Jugoslavije.

U vezi s problemom unutrašnjeg (državnog) i vanjskog (međunarodnopravnog) kontinuiteta Jugoslavije, dovodeći ga u vezu sa suvremenim značenjem odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, V. Đ. Degan piše: »[. . .] u toku naše narodnooslobodilačke borbe, pa sve do proglašenja FNRJ bio (je) uspješno održan međunarodnopravni i identitet i kontinuitet jugoslavenske države [. . .]«. Degan, međutim, konstatira i to da se

treba »čuvati od povlačenja neprimjerenih i pretjeranih zaključaka« iz spomenutih i nekih drugih činjenica, a posebno formiranja kraljevskog namjesništva i privremene koalicione vlade. S tim u vezi navodi kako »[. . .] međunarodnopravni identitet i kontinuitet jugoslavenske države, i taj prividan kontinuitet privremene koalicione vlade, nipošto ne treba protežati na ustavni ili na socijalni kontinuitet između predratne centralističke monarhije i nove slobodne, federativne državne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Narodnooslobodilačka borba u Drugom svjetskom ratu predstavlja u tom pogledu revolucionarni čin stvaranja nove vlasti i novog društvenog i državnog poretka u Jugoslaviji [. . .]. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u toj revoluciji s pravom se uzimaju kao prijelomne u izgradnji novoga društvenog i državnog uređenja u ovoj zemlji [. . .]. Nakon 1943. pa do danas, u Jugoslaviji su bila donesena četiri nova ustavna akta, i svi su bili inspirirani odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Stoga upravo te odluke treba shvatiti kao historijske akte od najveće važnosti u političkom i ustavnom razvoju naše zemlje. One su nesumnjivo važnije od prvodecembarskog akta iz 1918, kojim je bila stvorena Jugoslavija, ili od Vidovdanskog ustava iz 1921. One su uvjet opstanka jugoslavenske države [. . .]« (V. Đ. Degan, op. cit., 137). Tim Deganovim konstatacijama nije potreban nikakav naknadni komentar, jer objašnjavaju suštinu problema i pogađaju bit naših današnjih političkih, pravnih i civilizacijskih relacija spram 1. prosinca 1918. i predavnojevske Jugoslavije.

12. Osvrćući se na moje primjedbe o dijelu zbirke s dokumentima o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945. i o njihovu sagledavanju povijesnog procesa u navedenom razdoblju, Petranović i Zečević na str. 116—117. svoga odgovora pišu: »[. . .] Kritičar počinje svoje izlaganje o ovome delu sledećim rečima: 'Najviše pitanja ipak otvaraju one interpretacije autora koje se tiču njihova sagledavanja povijesnog procesa u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945.' No, Milušić ne analizira ništa van — kao što kaže u nastavku — naročito karakteristične tri tematske grupe dokumenata: 'Četnici kao nosioci građanskog rata i saveznička intervencija', 'Ustaško-klerikalistički i okupatorski genocid' i 'Okupatorsko-četničko-ustaška koalicija protiv narodnooslobodilačkih snaga' (str. 107). Iz prve formulacije ispalo bi da kritičar ima rezerve na ceo drugi deo zbirke, ali o tome ne govori ni reči. Težište je na 'naročito karakterističnim' tematskim grupama, dok su one druge verovatno 'karakteristične', iako ne vidimo po čemu. Nešto dalje kaže da je u dokumentu na str. 447 najbolje došla do izražaja četnička nacionalistička politika 'čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa', sa čime nemamo razloga da se ne složimo, zbog čega smo dokument i uvrstili u zbirku. Milušić je ipak 'zaboravio' da tim povodom navede napomenu na str. 447, br. 6 u kojoj doslovno stoji: '»Čišćenjem« velikih prostora od nacionalno nepouzdatih elemenata (pod kojima je mislio na Hrvate, Muslimane i nacionalne manjine), smatrajući ih vinovnicima sloma Jugoslovenske vojske aprila 1941, Mihailović je računao da obezbedi nadmoćnu ulogu Srbije u budućnosti, a u sadašnjosti pridobije seljake za svoj pokret obećavajući kolonizaciju i podelu zemlje'. Dokument u pitanju i komentar koji ga prati je jasan, zbog

čega je nepotrebno unositi sumnje u namere priređivača samo zato što nisu pomenuli sve događajne fenomene vezane za primenu ovog programskog stava a sadržane u izvorima, jer nisu to uradili ni sa delom dokumentacije vezane za genocid nad drugim našim narodima. Suština je nacionalizma zločinački stravična pa ma sa čije strane dolazila, ali pojavna demonstracija ne zahteva simetriju u razmerama. U historiografskoj elaboraciji mora se uzimati u obzir i niz momenata krajnje naučno relevantnih vezanih za opštu sudbinu naroda, stepen primene, okolnosti uništavanja, itd. [. . .].« Čini mi se da nema nikoga tko se ozbiljno bavi ovim poslom ako u povijesti traži njezinu humanističku poruku ili je u istraživanjima inspiriran njezinim, kako bi to kolege Petranović i Zečević rekli, »humanističkim iskustvom«, a da se s njima ne bi složio i da ne bi prihvatio glavnu misao zaključne konstatacije iz citiranog ulomka njihovog odgovora: »[. . .] Suština je nacionalizma zločinački stravična pa ma sa čije strane dolazila [. . .].« U nastavku, drugom dijelu te rečenice, polazeći od svoje teze kako »[. . .] pojavna demonstracija ne zahteva simetrije u razmerama [. . .].« dvojica autora skreću pozornost na poznati metodološki problem simetričnosti-asimetričnosti u historiografskoj elaboraciji, na koji će se još jednom vratiti u nastavku svoga odgovora, pa ga i ja ostavljam za kasnije. U jednoj od svojih malobrojnih konkretnih primjedbi, u dijelu teksta što sam ga citirao, Petranović i Zečević navode kako sam »zaboravio« (navodnici su njihovi!) njihovu napomenu br. 6 uz dokument na str. 447 (»Instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću« od 20. XII 1941) koja se odnosi na četnički plan da se »čišćenjem određenih teritorija od hrvatskog i muslimanskog življa ostvare pretpostavke za stvaranje etnički čiste »velike Srbije« (u okviru »velike Jugoslavije«) u granicama Srbije — Crne Gore — Bosne i Hercegovine — Srema — Banata i Bačke, uz osiguranje zajedničkih granica između Srbije i Crne Gore, s jedne strane, a s druge između Srbije i Slovenije. S tim u vezi moram odmah odgovoriti da njihovu spomenutu napomenu (br. 6 uz dokument na str. 447) nisam ni previdio ni »zaboravio«, ali sam informaciju koju donose drukčije protumačio. Prije svega, dvojica autora u svojoj napomeni samo sadržajno sažimaju i deterritoriziraju onu istu informaciju koju već sadržava prezentirani dokument, jer se govori o čišćenju »[. . .] velikih prostora od nacionalno nepouzdanih elemenata [. . .].« itd., dakle sažeto se opet ponavlja sadržaj dokumenta. Osim toga o tom se »čišćenju« na ovom mjestu i dalje govori kao o četničkom programu kojim je Mihailović »[. . .] računao da obezbedi nadmoćnu ulogu Srbije u budućnosti, a u sadašnjosti pridobije seljake za svoj pokret obećavajući kolonizaciju i podjelu zemlje [. . .].« Dakle, nema ni reči o onome što se u vezi s tim programom uistinu događalo u Sandžaku i Bosni. Petranović i Zečević to ne uključuju u spomenutu svoju napomenu, tako da se može protumačiti samo kao njihov komentar onoga što već sadrži prezentirani dokument. Budući da u toj napomeni nema nikakvih novih informacija, nisam ni smatrao potrebnim to ponavljati. No, dvojica su autora očito smatrali da su time i događajno »pokrili« taj fenomen, pa zato, odmah potom u njihovu odgovoru slijedi konstatacija kako »pojavna demonstracija ne zahteva simetrije u razmerama«. Očito je to metodološka podloga stanovištu da im se ne može opravdano prigovoriti »[. . .] što nisu spo-

menuli sve događajne fenomene vezane za primenu ovog programskog stava a sadržane u izvorima [...]«. Pa, kolege Petranoviću i Zečeviću, tko kaže da ste bili dužni spomenuti »sve« događajne fenomene u vezi s tim, ali trebalo je barem neke. Budući da to niste učinili, taj je fenomen (četnički genocidni zločini nad nesrpskim narodom Bosne i Sandžaka, o čemu je ovdje riječ) u vašoj elaboraciji, usudio bih se reći, sasvim ostao izvan sfere događajnog. Ne vidim nikakve znanstveno relevantne razloge koji bi bili odlučni (i prihvatljivi) za takav pristup dvojice autora tom fenomenu, već je prije riječ o onome što Petranović i Zečević nazivaju »mogućim problemima« oko »proporcija« i »previđanja«. Što događajna strana toga fenomena u njihovoj zbirci dokumenata nije obuhvaćena u dokumentarnoj građi vezanoj za genocid nad drugim našim narodima, samo potvrđuje opravdanost primjedbe. Jer, moja je primjedba u vezi s tim bila načelne prirode i odnosila se općenito na četničke zločine, o čemu je u knjizi izostala elaboracija, dok se pojedini primjeri »pojavnne demonstracije« navode samo za argumentaciju primjedbe kako bi je učinili relevantnom u kritičkoj analizi.

S tim u vezi Petranović i Zečević u svom odgovoru (na str. 118) dalje pišu: »[...] A. Milušić primjećuje da ne donosimo podatke o četničkom teroru prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, posebno u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i Dalmaciji. Kritičar pri tome gubi iz vida da su u fragmentima prezentirane dokumentacije programski genocidni stavovi četnika prema Muslimanima i Hrvatima dati (videti pomenute programe Moljevića i instrukciju Mihailovića Đ. Lašiću)«. Međutim, i ovdje je, očito, riječ samo o dokumentima iz kojih se vide »programski genocidni stavovi četnika prema Muslimanima i Hrvatima«, ali ne i provedba tog programa. Dakle, opet je izostala događajna strana, kao da je sve ostalo samo na tim stavovima.

Dvojica autora zatim navode neke primjere iz kojih se može zaključiti da su u svojoj interpretaciji fenomena genocidne politike polazili od njegovih širih okvira. U taj širi okvir može se uključiti i to da »[...] kada komentarišu zločine u Jasenovcu priređivači takođe govore i o žrtvama 'hrvatskih antifašista' [...]«, zatim da su članovi KPJ u hercegovačkim zbjegovima tumačili politiku bratstva i objašnjavali ustaničkoj masi smisao ustanka i isticali »[...] neophodnost njegova nastavljanja i usmeravanja oštrice protiv okupatora i njegovih saradnika, umesto politike nacionalnog revanša protiv pripadnika hrvatskog naroda i Muslimana [...]« te da su komunisti »[...] odbacivali politiku nacionalne odmazde kao politiku koju inspirišu okupatori u težnji da otpor naroda pretvore u bratoubilački rat [...]«. Odmah zatim dodaju: »[...] Milušić nam može uzvratiti da nije mislio na ovaj aspekt već na četničku politiku kolektivne odmazde nad hrvatskim i muslimanskim življem. U tumačenju genocidnih pojava postoje neka naučna iskustva koja se ne mogu zaobilaziti. Mi smo im se povinjavali. Jedna od njih je dominantna pojava uništenja jednog naroda od strane ustaša, uz pomoć okupatora, čime ne zanemarujemo suštinsku sramotnu stranu svakog nacionalizma bez razlike. Navodeći primere komunističke politike u stvaranju bratstva i jedinstva u delirijumu nacionalističkog ludila 1941, želeli smo da istaknemo našu intenciju u ovom pitanju, koju smo nastojali i da oživotvorimo. Stoga smatramo da

je i Milušićevo uzvraćanje pojačanim 'kolorisanjem' u obratnom smislu, kao reakcijom na jednu našu formulaciju u Predgovoru zbirke, promašeno. [. . .] Milušić navodi izvore i literaturu u kojoj su se mogli naći primeri genocidne politike četnika prema Muslimanima i Hrvatima. Mi smo slobodni da ga uputimo i na opširne eksplikacije takvih slučajeva u knjizi jednog od priređivača ove zbirke (B. P., 'Revolucija i kontrarevolucija', knj. II, str. 111, 335) [. . .].«

Petranović i Zečević imaju pravo da sam u svojoj primjedbi imao na umu upravo taj vid četničkih zločina nad hrvatskim i muslimanskim narodom. Nije sporno, i poznato mi je, da je B. Petranović o tome pisao u svojoj knjizi »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1918—1984«, no nije riječ o toj knjizi jer se moja primjedba odnosila na zbirku dokumenata »Jugoslavija 1918—1984« u kojoj priređivači nisu ništa preuzeli iz tamo navedene »opširne eksplikacije takvih slučajeva«, pa ni iz drugih izvora. Moja primjedba, dakako, nije dovela u pitanje stanovište dvojice autora u toj stvari i njihovu stručnu kompetentnost, niti se odnosila na druge knjige iz njihovog bogatog autorskog opusa, već samo na zbirku dokumenata o kojoj je riječ. Budući da Petranović i Zečević u njoj nisu donijeli ni jedan dokument koji se odnosi na događajnu stranu toga fenomena (na četničke zločine koji su, s jedne strane, bili stravična demonstracija »politike kolektivne odmazde nad hrvatskim i muslimanskim življem«, ali su s druge strane u svojoj suštini bili i genocidna forma provedbe četničke nacionalističke političke platforme) u svom članku sam (str. 108) naveo neke izvore i literaturu o tom fenomenu. Učinio sam to nerado, ne ulazeći u eksplikaciju sadržaja, ali unatoč primjedbi mojih oponenta i sada ocjenjujem da je to bilo nužno. Znanstvena kritika u historiografiji ima smisla ako je konkretna i argumentirana. Takve kritičke opservacije, i rasprava koju one mogu izazvati, samo pomažu da se približimo povijesnoj istini.

U vezi s okupatorskim zločinačkim terorom nad našim narodima u svom članku sam, među ostalim, primijetio da se iz dokumentarne građe koju donosi F. Čulinović u »Dokumentima o Jugoslaviji« može konstatirati kako su okupatorskom zločinačkom teroru bili izloženi svi naši narodi. S tim u vezi sam, dalje, primijetio i to da u Petranovićevoj i Zečevićevoj zbirci dokumenata, osim ustaškog i okupatorskog terora nad Srbima, Židovima i Romima, gotovo da i nema drugoga okupatorskog terora, a četnički teror da je ograničen samo na njihov »obračun« s pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Također sam konstatirao i to kako je jedan od autora (B. Petranović) u svojoj knjizi »Jugoslavija 1918—1978« o fenomenima vezanim za razdoblje narodnooslobodilačkog rata 1941—1945, koje najčešće označavamo sintagmom »bratoubilački rat«, pisao sasvim određeno i konkretno, dok u knjizi o kojoj je sada riječ o svemu tome nema ni spomena.

Osvrćući se na spomenute moje primjedbe Petranović i Zečević u svom odgovoru (str. 119) pitaju: »[. . .] Zašto bi nas Milušić upozoravao da su okupatorskom teroru bili izloženi svi naši narodi, kada i mi polazimo od istog stanovišta govoreći o denacionalizaciji Dalmatinaca, Makedonaca, Slovenaca, o tragediji srpskog naroda u NDH, Vojvodini, na Kosovu

i Metohiji. Mi smo u našem prilazu, takođe, polazili od toga da su okupatori iskorišćavali kvislinško-kolaboracionističke snage za olakšavanje vladavine u Jugoslaviji, za ekonomsku pljačku, za onemogućavanje obnove Jugoslavije, za poštedu svojih jedinica, da bi se narodi među sobom uništavali [...].« Pitanje dvojice autora: »Zašto bi nas Milušić upozoravao da su okupatorskom teroru bili izloženi svi naši narodi [...].« držim izlišnim. U članku sam, naime, naveo da tzv. »specifični genocid okupatora«, koji se sastojao u iskorišćavanju kolaboracionističkih snaga za izazivanje samouništenja naroda Jugoslavije, Petranović i Zečević u svojoj knjizi nisu spomenuli. Istina, oni u svom odgovoru sada, povezivanjem nekih informacija (na str. 412, 467 zbirke) izvještavaju kako su u svom prilazu takođe »[...] polazili od toga da su okupatori iskorišćavali kvislinško-kolaboracionističke snage za olakšavanje vladavine u Jugoslaviji [...]«, ali to su tek neke posredne informacije o tom fenomenu. U ovom se slučaju opet pokazuje opravdanost moje primjedbe kako je u toj knjizi bila potrebna uvodna studija. S tim u vezi napominjem da sam u svom članku (str. 86) upravo zbog toga, zbog takvih mogućih nejasnoća u pogledu obuhvaćanja i interpretacije određenih problema, konstatirao kako bez takve uvodne studije ponuđena historiografska elaboracija dvojice autora »[...] unatoč često opsežnim komentarima i objašnjenjima autora uz određene dokumente, ipak ne omogućava da se pojedini društveni i povijesni procesi sagledavaju u cjelini, niti se može vidjeti kako te procese sagledavaju i ocjenjuju autori [...]«.

U vezi s mojom primjedbom o »bratoubilačkom ratu«, Petranović i Zečević primjećuju (str. 119) da taj pojam u njihovoj zbirci nije izgubio svoj smisao, »[...] jer je on predstavljen ustaškim zločinima protiv Srba, a na drugoj strani uzvraćanjem četnika protiv Muslimana i Hrvata. Ova posljednja odredba je sadržana u programskim dokumentima koji su navedeni [...]«. Zatim dodaju: »[...] Stoga zaista jednog od priređivača (B. Petranovića) ne treba upozoravati što je napisao u 'Istoriji Jugoslavije 1918—1978' o tom tragičnom fenomenu. On nema razloga da odustane od onoga što je napisao, s tim što je istim duhom i rukovodećim načelima struke bio nadahnut i u tematskoj zbirci sa M. Zečevićem [...]«. Nisam ni mislio da bi kolega Petranović imao razloga odustati od onoga što je ranije napisao. Naprotiv! Ali i dalje smatram da ta povijesna sintagma, koja rječito govori o suštini problema o kojem raspravljamo u elaboraciji dvojice autora, više nema ono svoje mjesto i značenje koje je imala u prethodnoj Petranovićevoj knjizi. Nije u pitanju samo razlika u koncepciji između »preliminarne sinteze« kakva je »Istorija Jugoslavije 1918—1978« i tematske zbirke dokumenata (zbog čega je do toga, eventualno, moglo doći), već kakvo su značenje autori dali tom fenomenu u svojoj knjizi. Petranović i Zečević u odgovoru na moj članak opet nastoje povezivanjem nekih izdvojenih informacija iz svoje zbirke (na str. 428, 431) uvjeriti čitaoce da u tom pogledu njihov pristup u toj zbirci nije drukčiji. I ovdje, međutim, vrijedi prije iznesena primjedba što se odnosi na sagledavanje cjeline procesa i autorskih ocjena o njima u takvoj elaboraciji u kojoj je izostala naracija i nedvojbeni stav autora kao u ovom slučaju, kad je riječ o tim tragičnim događajima u povijesti naših naroda 1941—1945.

U vezi s tim problemom, na kojem sam se malo više zadržao, Petranović i Zečević u svom odgovoru ponovo dotiču pitanje »simetrije« u historio-grafskoj elaboraciji, naglašavajući kako su u događajnoj strani procesa o kojima je bilo riječi mogući problemi oko »proporcija« i »previđanja«, ali da su u okviru jugoslavenskog koncepta morali poštovati pluralitetnu nacionalnu strukturu zemlje, karakter narodnooslobodilačke borbe i nacionalnu politiku KPJ, a s druge strane i zakone struke »[. . .] koji u elaboraciji ne daju simetrije u vremenskom i uzročnom sledu događaja, iako im je suština bila istovetna [. . .]«. Prethodno su taj problem, vidjeli smo, već istaknuli (na str. 117) u vezi sa svojom konstatacijom kako pojavna demonstracija stravičnih nacionalističkih zločina pripadnika jednog naroda nad drugim »[. . .] ne zahteva simetrije u razmerima [. . .]«.

Tako smo došli do jedne od tema o metodološkim problemima u historio-grafskoj elaboraciji što su predmetom posebne pažnje dvojice autora (posebice B. Petranovića) o kojima su u posljednje vrijeme raspravljali i na drugim mjestima. Polazeći od toga da kao metodološki pristup istraživanju povijesnih procesa historijska asimetrija bolje izražava neravnomjernost tih procesa od historijske simetrije koja teži fenomenološkom izjednačivanju i uopćavanju, zagovornici historijske simetrije smatraju da je prvi pristup u historiografiji znanstveno korektniji od drugoga. Problem se možda nešto pojednostavnjuje i prilično jednostrano postavlja. I historijska asimetrija može biti u historiografskoj elaboraciji isto toliko neznanstvena koliko i historijska simetrija. Ne može se prihvatiti niti jedan od tih metodoloških pristupa kao isključiv, jer samo njihovo prožimanje, koje odgovara dijalektički protivrječnoj životnoj stvarnosti, može voditi znanstvenoj istini. Historijska simetrija i historijska asimetrija u tom se smislu ne isključuju, jer u svakom društvenom i povijesnom procesu nalazimo i simetričnosti i asimetričnosti događaja, to jest oni su simetrično-asimetrični koliko i asimetrično-simetrični. I jedan i drugi pristup u elaboraciji može zato biti znanstveno korektan, pod uvjetom da se korištenjem odgovarajućih kvantitativnih i drugih metoda omogući utvrđivanje informacija o pojedinačnim događajima radi kritičke analize onog sadržaja (u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu) koji je relevantan u procesu što ga pojedini događaji sačinjavaju. Niti jedan od tih pristupa, historijska simetrija ili historijska asimetrija, koji to ne omogućava nije u metodološkom pogledu znanstveno korektan. Historiografska elaboracija nas ne može približiti »prošlom biću«, ako primijenjene istraživačke metode ne omoguće i uvid u informacije o pojedinačnim događajima, budući da je historiografija, kako to kaže J. Habermas, svojim bićem ipak vezana uz »narrativni sistem odnosa«. Ne može zato prihvatiti kao znanstveno korektan pristup u historiografskoj elaboraciji takvu historijsku »asimetriju« u kojoj pojedinačni događaji procesa što ga analiziramo nisu obuhvaćeni u kvalitativnoj ili kvantitativnoj relaciji spram događaja koji su supponirani u određenu povijesnu situaciju. Događaji koji time »nestaju« ili se »brišu« ne mogu se kasnije analizirati u određenom procesu. Kritička historiografska analiza na osnovi tako suženog činjeničnog (događajnog) supstrata u historiografskoj elaboraciji zato može biti manjkava, pa i jednostrana. Naracija koja iz toga proizlazi samim time ne odgovara uvijek »prošlom biću«, pa takav pristup u historiografskoj elaboraciji zbog

toga ponekad nije sasvim korektan, naročito kad je riječ o analizi događaja kraćega vremenskog trajanja. Povežemo li to s problemom od kojeg smo krenuli, možemo konstatirati da »pojavnna demonstracija« nacionalističkih zločina o kojima je bilo riječi, istina, ne zahtijeva nikakvu simetriju u razmjerima. Ali zahtijeva da historiografski iskaz (naracija) o tim događajima u elaboraciji bude kvantitativnim i drugim stručnim metodama što se koriste u historiografiji (uz uvažavanje znanstveno relevantnih kriterija što se odnose na fenomen) tako određen da je što bliži onome što se dogodilo, tj. događajima ili povijesnim činjenicama o kojima se elaborira, uz kritičku analizu nekoga društvenog ili povijesnog procesa ili samo određene povijesne situacije. Takva naracija može onda pridonijeti da se bolje izrazi neravnomjernost fenomena koji analiziramo u okviru tog procesa. U svjetlu cijeloga ovog diskursa, Petranovićeva i Zečevićeva napomena kako su u njihovoj elaboraciji mogući problemi oko »proporcija« i »previdanja« čini mi se relevantnom, pa o njoj treba voditi računa u vezi s problemima koji su ovdje naznačeni.

13. U svom odgovoru Petranović i Zečević se prilično opširno osvrću i na moje primjedbe što su se odnosile na ustaški zatvorenički logor u Jasenovcu i njegove žrtve, a u vezi s tim posebno se eksplicira stanovište B. Petranovića o tzv. nekrofilnoj povijesti. U vezi s time (na str. 120) dvojica autora pišu: »[...] U vezi sa primedbama koje se tiču Jasenovca i broja žrtava u ovom zloglasnom ustaškom logoru ('planeti smrti') želili bismo samo da istaknemo dva načelna stava. Jedan je B. Petranović saopštio u knjizi 'Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945', knj. II, Beograd 1983, gde stoji: 'Četničke zločine iskusilo je stanovništvo Srbije, Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i drugih krajeva pod njihovom privremenom vladavinom (str. 307). [...] Okupatori su Hrvatima pretili srpskom osvetom podstičući na otpor i uzvratanje srpskom narodu, a srpskom narodu Italijani obećavali protivzaštitu od ustaškog divljanja' (str. 308). 'Neki istoričari u ime budućnosti propovedali su odbacivanje tzv. nekrofilne istorije, nasuprot drugima, kojima pripada i pisac ove knjige, za koje je otkrivanje istine najbolji put osude sramotnog nacionalizma, koji na ovim prostorima nije nikada ništa drugo mogao ni da ponudi osim zverske međusobne mržnje. Za pravo im daje ratno iskustvo komunista, koji su sa idejom bratstva nastupali u najneposrednijem suočavanju i odbacivanju užasnih pogroma, objašnjavajući njihove uzroke, ukazujući na njihove vinovnike i projektujući u suvremenosti i budućnosti novu zgradu nacionalne ravnopravnosti na novim socijalnim temeljima' (Isto, 305). Dakle — nastavljaju dalje Petranović i Zečević — reč je o stavu da ova zločinstva ne treba prećutkivati, niti zaboravljati, ali ne u ime licitacije i savremenih političkih kalkulacija već u ime utvrđivanja istine i građenja bratstva naroda upućenih jednih na druge u okvirima jedinstvene i nerazdeljive jugoslovenske celine. Pitanje broja ubijenih u ovom mučilištu i grobnici samo je svedočanstvo kako je pitanje kvantitativnih pokazatelja jedno od najtežih pitanja savremene istorije, jer ubice nerado ostavljaju trag u svome 'računovodstvu smrti'. Otuda ta kolebanja u brojkama. Priređivači su usvojili, kao što se vidi, broj koji je jedan od njih naveo u svojoj 'Istoriji Jugoslavije 1918—1978', ali smo pomenuli i broj od 700.000. Podatak zaista nije objavljen, ali ga je javno

saopštio kao moguć kustos memorijalnog centra Jasenovac prilikom pose-
te jednog od priređivača ovom stratištu. Saopštili smo ga da bi ukazali na
variranje ovih stravičnih cifri i moguće metode utvrđivanja broja žrtava.
Čim smo prvo naveli broj Komisije za utvrđivanje ratnih zločina pridajemo
mu značaj zvanično utvrđene činjenice. Na str. 455 zbirke smo rekli: 'U njemu
je od leta 1941. do kraja NDH pogubljeno 500.000—600.000 ljudi.' Drugi
podatak je vezan za antropometrijska ispitivanja. Naša formulacija je zaista
mogla upućivati da je podatak i naučno verifikovan, iako je reč o mogućnostima
jedne nove metodologije ispitivanja zločina i pretpostavljenom broju žrtava
koje bi takvo ispitivanje moglo pokazati [...]»

Načelno se tom stanovištu priređivača ništa ne može prigovoriti. Međutim,
neka sami ocijene koliko je unošenje jedne usmene informacije u zbirku
dokumenata pridonijelo njenoj dokumentarnoj vrijednosti. Što se pak tiče
broja žrtava koji je rezultat »najnovijih antropometrijskih ispitivanja«
(700.000), dvojica autora tek sada navode da podatak nije »naučno verifi-
ciran« već da je samo »[...] reč o mogućnostima jedne nove metodologije
ispitivanja zločina i pretpostavljenom broju žrtava koje bi takvo ispitivanje
moglo pokazati [...]«. Iako priređivači u odgovoru vrlo korektno objašnjavaju
svoj postupak, prepuštam njima i čitaocima da ocijene koliko je knjiga označena
kao zbirka dokumenata, koja, uz ostalo, ima i pragmatičku namjenu, prikladna
za provjeravanje neke »metodologije«, jer su, čini mi se, za takva »provjeravanja«
mnogo prikladniji znanstveni i stručni časopisi. Ako su priređivači, inače,
zauzeli stanovište da u zbirku dokumenata uvrste samo pisanu dokumentarnu
građu, a svoje komentare da zasnivaju na historiografski verificiranim
informacijama, onda nema metodološkog opravdanja da u ovom slučaju od toga
odstupe. Pri tome posebno imam u vidu njihovo načelno stanovište kako »[...] ova
zločinstva ne treba prećutkivati niti zaboravljati, ali ne u ime licitacije i
savremenih političkih kalkulacija, već u ime utvrđivanja istine i građenja
bratstva naroda upućenih jednih na druge [...]«.

Petranović i Zečević kao autori imaju pravo da u ime načela što ih je B.
Petranović pobliže eksplicirao, tj. otkrivanja istine, prihvaćaju »nekrofilnu
istoriju«, naročito ako u tome vide »[...] najbolji put osude sramotnog
nacionalizma [...]«. Međutim, ako uz to imaju u vidu »jugoslovenski okvir«,
kao nezaobilaznu odrednicu naše sadašnjosti i budućnosti, onda takav pristup
i stav nužno mora imati neke konzekvencije, jedan *conditio sine qua non* u
svojoj polaznoj osnovi. Istinu o kojoj dvojica autora govore treba tražiti
dosljedno, uz uvažavanje činjenice da je zbog višenacionalne strukture
jugoslavenske države u drugom svjetskom ratu bilo žrtava slijepih nacionalističkih
strasti u svih naših naroda i narodnosti. S jednakom pažnjom povjesničara koji
traga za znanstvenom istinom treba se odnositi prema svim žrtvama
bratoubilačkog rata koje je odnijela »zverska međusobna mržnja«. Mada se
deklariraju kao pristalice tzv. nekrofilne povijesti, pa bi se od njih moglo to
očekivati, Petranović i Zečević u svojoj knjizi ni ne postavljaju pitanje o
mogućem broju tih žrtava. Takva bi potpunija saznanja i istina o njima bila
istinjska pouka povijesti kuda vodi i gdje završava ta pogubna međusobna
nacionalistička mržnja. Drukčiji historiografski pristup ne samo što može

udaljiti od takvih saznanja, već može biti kontraproduktivan polaznim opredjeljenjima. Ako se, naime, u traganju za povijesnom istinom kao »mogućom istinom« u smislu »djelatne povijesti«, kako bi to kazao J. Habermas, ne vodi dovoljno računa i ne uvažava taj jugoslavenski okvir (koji uključuje »prošlo biće« svakog naroda i narodnosti ponaosob), onda postoji opasnost koju utemeljuje takva historiografija da bude sve manje relevantna za one narode i narodnosti čije »prošlo biće«, kao svijest o onom što se »zbilja« dogodilo, nije u njoj našlo mjesta, ni onda kada je to rezultat kritičke evalvacije povijesnih činjenica u skladu sa zahtjevima historijske znanosti.

14. Ostavljajući zasad po strani još neke probleme što su nakon Petranovićevog i Zečevićevog odgovora na moj članak još uvijek ostali otvoreni, zadržat ću se malo na zaključnim konstatacijama iz odgovora dvojice autora. Na str. 120—121 oni, između ostalog, pišu: »[. . .] Na kraju našeg odgovora Milušićevo osnovno pitanje: odgovara li rezultat Zbirke postavljenim ciljevima u Predgovoru prepuštamo mnogobrojnim stručnjacima i čitaocima knjige koji su je — koliko nam je poznato — pretežno prihvatili na način suprotan piscu kritike. To ne znači da nam ranije izrečene kritičke primedbe i sugestije nisu skrenule pažnju i na propuste koji se teško daju izbjeći u prvom pokušaju. Naša osnovna poruka sastojala se u tome da je nacionalizam bilo koje 'boje' u Jugoslaviji razoran i suprotan humanističkom iskustvu. Zato smo i težili da pokažemo na opasnosti nacionalizma koje prete Jugoslaviji od njenog stvaranja, ali ne izostavljajući one spoljne podstrekače koji se nisu mirili sa njenom pojavom od prvog dana. U ime jugoslovenske celine i uvažavanja najvažnijih specifičnosti — nacionalnih, ideoloških i političkih, identifikovan je i potiskivan 'teror malih razlika' kako ga nazivaju neki jugoslovenski kulturolozi [. . .].«

U vezi s tim, prvo nekoliko riječi o tom potiskivanju »terora malih razlika«. Dvojica su autora, mogli smo pročitati, tu sintagmu preuzeli od nekih jugoslavenskih kulturologa. Međutim, pitanje je koliko se to stanovište može prihvatiti i u historiografiji. Ponajprije što su to »male razlike«? U povijesti nema velikih i malih »stvari«, a cijela se historiografija zasniva na građenju događaja i objašnjavanju njihovih međusobnih veza u nekom društvenom procesu. Kako relevantno utvrditi što su »male« a što »velike« razlike, i koje onda razlike kao male treba »potiskivati«? Historiografiji, čini mi se, ipak stoji na raspolaganju nešto drukčiji znanstveni kategorijalni aparat za povijesnu prosudbu.

Jedan od temeljnih kriterija povijesne prosudbe jest humanističko iskustvo što ga u svojim zaključnim konstatacijama, koje sam citirao, Petranović i Zečević također spominju. U središtu toga humanističkog iskustva kao kriterij prosudbe mogu biti samo narodi, povijesni etnos koji oslobađa svoje nacionalno i socijalno biće u težnji za punom slobodom i afirmacijom svoga bića, uz uvažavanje također pune emancipacije takvih vrijednosti u svih drugih naroda, posebno onih naroda i narodnosti s kojima je u užoj političkoj vezi i zajednici. Ta je zajednica naših naroda i narodnosti i povijesno određena kao njihovo političko opredjeljenje, ali ona mora biti u punom skladu s iskazanim »životnim interesima« svakog

naroda i narodnosti u toj zajednici ponaosob, tj. afirmirati njihovo nacionalno i socijalno biće na osnovi pune međusobne ravnopravnosti. I država, također, mora sa stanovišta humanističkog iskustva biti podvrgnuta takvom povijesnom ispitivanju, a ne da ona sama bude kriterij povijesne prosudbe.

Polazeći od humanističkog iskustva, u historiografiji je nužno izgrađivati metodološki okvir za kritičko ispitivanje naše prošlosti, bez ideologizacije i uz uvažavanje svih povijesno uvjetovanih različitosti. Smatram da su upravo na takvom humanističkom tragu neka razmišljanja povjesničara Andreja Mitrovića, koji je, prije nešto više od dvije godine, u svojoj diskusiji, među ostalim, rekao: »[. . .] Kada govorimo o saznavanju istorije, kritičko mišljenje ne znači ono što neki misle — da podelimo na bele i crne, prave i krive, napredne i nenapredne, nego kritičko mišljenje znači stvaranje jednog misaonog aparata za utvrđivanje moguće istine [. . .].«

Na kraju još samo nekoliko zaključnih napomena. Petranović i Zečević u svom odgovoru kažu kako će pokušati da obesnaže »[. . .] Milušićevu završnu ocenu suštinski svedenu, bez obzira na tri umetnute 'olakšavajuće' okolnosti priređivača ('veliki trud', 'zamašni historiografski pothvat', zasluženo 'respektiranje') o neadekvatnosti 'proklamovanih' ciljeva i ostvarenog rezultata [. . .]« (str. 102). Dvojica su autora time neke moje kritičke primjedbe sami generalizirali i protegnuli ih na cijelu knjigu. Njihovo je kako su primili zaključne ocjene, ali su sami iz njih izveli ukupnu negativnu konotaciju. Moje su se primjedbe, međutim, osim onih konkretnih i pojedinačnih, odnosile, uglavnom, samo na I i II dio zbirke, pa sam o tom dijelu prezentacije dokumenata i autorske elaboracije izveo zaključke kod kojih i dalje ostajem. Za takvu ocjenu koju su, na osnovi mojih kritičkih primjedbi, Petranović i Zečević izveli za čitavu knjigu, ne smatram se kompetentnim. Moja je ukupna ocjena knjige uključivala i ovo što su dvojica autora u svom odgovoru zanemarili: »[. . .] Petranović — Zečevićeva zbirka dokumenata pomakla je granicu vremenskog obuhvata dokumenata o Jugoslaviji, u odnosu na posljednju sličnu takvu knjigu u našoj historiografiji — Čulinovićeve Dokumente o Jugoslaviji, Zagreb 1968 — za daljnjih 20 godina. Ona je za ovo razdoblje donijela niz novih dokumenata koje dosad ili nismo mogli uopće naći, ili ih nismo mogli naći na jednom mjestu. Dokumenti prezentirani u zbirci pokrivaju gotovo sva područja društvenog i političkog života relevantna za procjenu glavnih tokova povijesnog procesa u navedenom razdoblju [. . .]« (str. 86).

Drugo što bih napomenuo jest da je ova rasprava s kolegama Petranovićem i Zečevićem u povodu njihove zbirke dokumenata »Jugoslavija 1918—1984« za mene bila vrlo poticajna i da sam morao mnogo toga kritički ispitati u izvorima i literaturi. Ono što je u našoj diskusiji, nakon mojih primjedbi, utvrđeno kao nesporno, ipak ima neki koristan rezultat i za historiografiju, što znači da sve ovo nije bilo uzaludno ili nepotrebno.

Na kraju moram priznati da sam čitajući Petranovićev i Zečevićev odgovor na moj članak uistinu uživao u njihovom mjestimičnom pokušaju profinjenog ironiziranja pravnog povjesničara kao kritičara od strane — kako bi to rekli moji oponenti — profesionalnih historičara. Osjetio sam

to u čestom naglašenom spominjanju u vezi sa mnom ili mojim primjedbama zakona i zakonitosti, tužilaštava i sudova, olakšavajućih okolnosti itd., dakle pravničke terminologije. No, ipak, pokušaj nije originalan, jer se nešto slično, s terminologijom druge vrste, već moglo pročitati i doživjeti na stranicama ovog časopisa (čini mi se ipak uspješnije, možda samo zbog toga što je bilo originalno) u jednoj drugoj diskusiji koja je, na žalost, izišla izvan okvira znanstvene rasprave i može imati svoj sudski epilog.

Iako je Petranovićeva i Zečevićeva knjiga, kako njezini priređivači i autori navode, pretežno prihvaćena »na način suprotan piscu kritike«, što se mene tiče sve dok kontroverze o problemima koji su ovom knjigom otvoreni ne budu u kritičkoj raspravi prevladane, ostaje: *Si etiam omnes, ego non!*